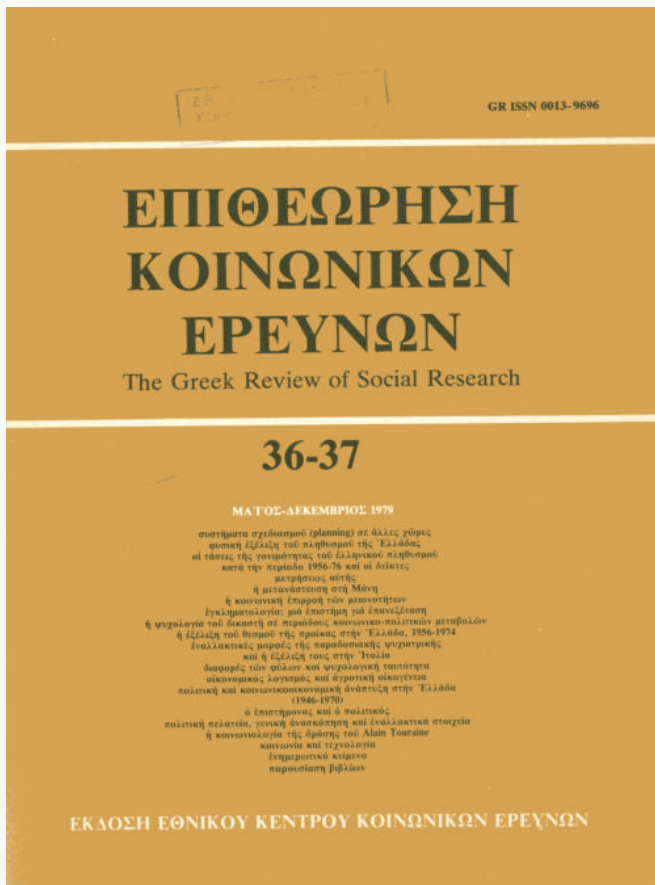

The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

Πολιτική πελατεία: Γενική ανασκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία

Μαργαρίτα Δρίτσα

doi: [10.12681/grsr.466](https://doi.org/10.12681/grsr.466)

Copyright © 1979, Μαργαρίτα Δρίτσα

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Δρίτσα Μ. (1979). Πολιτική πελατεία: Γενική ανασκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία. *The Greek Review of Social Research*, 36, 402–426. <https://doi.org/10.12681/grsr.466>

πολιτική πελατεία: γενική ἀνασκόπηση καί ἐναλλακτικά στοιχεῖα

τῆς
Μαργαρίτας Δρίτσα

Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ περίληψη, σέ μετὰφραση, ἐργασίας γιά τήν ἀπόκτηση πτυχίου Master of Science Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καί Κοινωνιολογίας ἀπό τό Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου, London School of Economics and Political Science.

Οἱ σχέσεις πατρωνίας ἢ πολιτικῆς πελατείας χρησιμοποιήθηκαν ἐπανειλημμένα στό παρελθόν γιά τήν ἀνάλυση τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν. Μέ τό νέο ἐνδιαφέρον γιά τίς ἀναπτυσσόμενες χώρες, ἡ μελέτη τῆς πολιτικῆς πελατείας ἐπανῆλθε στό προσκήνιο. Ἐνῶ παλαιότερα ἦταν τό ἀποκλειστικό ἀντικείμενο ἀνθρωπολογικῶν ἀναλύσεων καί ἀποτελοῦσε σχεδόν πάντα χαρακτηριστικό ἀπομονωμένων καί μικρῶν κοινωνιῶν, φυλῶν ἢ κοινοτήτων, ἀργότερα ἡ πατρωνία θεωρήθηκε χαρακτηριστικό τῆς σύγχρονης πολιτικῆς. Ἔτσι, πολιτικοί ἐπιστήμονες καί κοινωνιολόγοι ἀσχολήθηκαν κι αὐτοί προσπαθώντας ν' ἀναλύσουν ὀλόκληρα κοινωνικά συστήματα σάν συστήματα πελατείας. Ἄλλοι πάλι θεώρησαν τήν πολιτική πελατεία σάν συνειδητή στρατηγική διαφορῶν ομάδων ἢ τό ἀθέλητο ἀποτέλεσμα διαφορῶν πολιτικῶν ἐνεργειῶν ἡγετικῶν ομάδων ἢ καί τοῦ Κράτους, σάν ἰδιαίτερο τρόπο ἐνσωμάτωσης τῶν μαζῶν στό πολιτικό σύστημα.

Στή φιλολογία τῆς ἀνάπτυξης ἡ ἐννοια τῆς πολιτικῆς πελατείας χρησιμοποιήθηκε σάν ἐργαλεῖο γιά τή σύγκριση πολιτικῶν συστημάτων. Ἡ φιλολογία τῆς ἀνάπτυξης ἦταν σέ μεγάλο μέρος ἀποτέλεσμα τῆς ἀποαποικιοποίησης μετά τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο καί τῶ ἐνδιαφέροντος πού ἐκδηλώθηκε σχετικά μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν μέχρι τότε ἀποικιῶν. Ἡ κυριότερη θεώρηση καί μέθοδος ἀνάλυσης καθώς καί βάση γιά τήν πρόταση λύσεων ἦταν ἡ νεο-ἐξελικτική θεωρία (neo-evolutionism) πού βασίζεται στίς ἀρχές τῆς δομολειτουργικῆς (structural-functionalism).

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ 19ου αἰῶνα δάνεισε τίς ἐννοιες τῶν διχοτομικῶν ἰδανικῶν τύπων πάνω στούς ὁποίους προστέθηκαν ἀργότερα ἐννοιες, ὅπως οἱ «πρότυπες μεταβλητές» τοῦ Parsons (pattern variables). Ἔτσι, ὑπάρχουν δύο πόλοι στά ἄκρα ἐνός ἀξονα, ὁ «παραδοσιακός» καί ὁ «σύγχρονος», καί ὑποτίθεται ὅτι ἡ κοινωνική ἀλλαγὴ συντελεῖται μέ τή βαθμιαία διαφοροποίηση τῶν θεσμῶν καί τήν ὀλοκλήρωση τῶ κοινωνικοῦ συστήματος. Πάνω στόν ἀξονα μετριάται ἡ πρόοδος ἀνάλογα μέ τό πόσο τό «σύγχρονο» ἐπιβάλλεται σέ βῆρος τῶ «παραδοσιακοῦ».

Ὁ ἐκσυγχρονισμός θεωρεῖται σάν καθολική διαδικασία πού βασίζεται στήν ὑπαρξὴ ἀποτελεσματικῶν οικονομικῶν κινήτρων ἢ στήν ψυχολογική ἀνάγκη πραγματοποίησης στόχων. Καί στίς δύο περιπτώσεις τονίζεται ὁ ρόλος τῶν ἡγετικῶν ομάδων πού θά προκαλέσουν τόν ἐκσυγχρονισμό. Ἡ θεωρία συνεπάγεται ὅτι οἱ κυρίαρχες ἀξίες τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν εἶναι ἀντιθετικές πρὸς τόν ὀρθολογιστικό ἐπιχειρηματικό προσανατολισμό (πού ὑπῆρξε, γιά παράδειγμα, στή Δύση) καί πού δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά ἐκσυγχρονισμό. Ἡ

πολιτική που προτείνεται συνίσταται κυρίως στην αντικατάσταση των παραδοσιακών αξιών με σύγχρονες μετά την προηγούμενη αντικατάσταση των παραδοσιακών ήγετικών ομάδων από σύγχρονες. 'Ο έπιχειρηματικός προσανατολισμός έξέ άλλου συνεπλάγεται και τήν τελική έκβιομηχάνιση μέ σκοπό τήν υποκατάσταση των εισαγωγών από τοπικά παραγόμενα προϊόντα.

Αντιδρώντας σ' αυτή τήν άποψη, οι νεομαρξιστές πρόσφεραν ένα έναλλακτικό τρόπο άνάλυσης που τονίζει και προσπαθεί νά εξηγήσει τήν υπανάπτυξη παρά τήν ανάπτυξη εξέτατάς τις σχέσεις άνάμεσα στις υπανάπτυκτες και τίς άναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, και έπομένως άναλυόντας όλόκληρο τό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα μ' αυτή τήν άποψη, ή έκβιομηχάνιση και υποκατάσταση των εισαγωγών δέν βοηθά τά άναπτυσσόμενα κράτη· μάλλον, ή ανάπτυξη τους άκολουθεί ένα δρόμο ριζικά διαφορετικό άπ' εκείνο που άκολούθησαν τά άναπτυγμένα σήμερα κράτη. Επίσης, οι άλλαγές που σημειώνονται συμβάλλουν στόν περαιτέρω πλουτισμό μιάς μικρής μειονότητας και στην προοδευτική περιθωριοποίηση τής πλειονότητας του πληθυσμού. 'Η πολιτική αυτή αντίδραση εξελίχθηκε άργότερα σέ μιά δλόκληρη φιλολογία' νεο-μαρξιστικής θεώρησης. Μία από τίς βασικές διαφορές των δύο άπόψεων είναι ότι ή μέν δομολειτουργική τονίζει τή συνείνση των φορέων δράσης και τή λειτουργική δλοκλήρωση του συστήματος μέ σκοπό τή διατήρησή του, ενώ ό μαρξισμός τονίζει τόν άνταγωνισμό και τήν άλλαγή.

Σχετικά μέ τήν κοινωνική άλλαγή των άναπτυσσόμενων χωρών οι δομο-λειτουργικοί, που συλλαμβάνουν τό κοινωνικό σύστημα σάν τή θεσμοποίηση ενός συνόλου αξιών μέ τή μορφή κανόνων και ρόλων που μέσα από τίς διαδικασίες κοινωνικοποίησης και κοινωνικού έλέγχου ρυθμίζουν τήν ανθρώπινη συμπεριφορά, βλέπουν τήν ανάπτυξη σάν μιά διαδικασία διαφοροποίησης ρόλων και θεσμών που οδηγούν αυτές τίς κοινωνίες από τόν «παραδοσιακό» και άδιαφοροποίητο πόλο στό «σύγχρονο», και ή διαφοροποίηση αυτή βοηθιέται από τήν έξάπλωση του δυτικού πολιτισμού και τίς τεχνολογίας. 'Η πολιτική πελατεία εδώ θεωρείται σάν δυσλειτουργία του συστήματος και προέρχεται, κατά τούς λειτουργικούς, από τήν έλλειψη άρμονίας άνάμεσα στους εισαχθέντες έξωγενείς θεσμούς και στους ήδη υπάρχοντες. 'Αφού οι κοινωνικές τάξεις, σάν συλλογικοί φορείς δράσης, εμφανίζονται μάλλον παθητικά σάν άπλά παράγωγα του συστήματος και των άναγκών των γιά διατήρηση, και τελικά άποτελούνται από σύνολα άτόμων που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, ή ταξική άνάλυση αντικαθίσταται μέ μιά στατική εξέταση του τρόπου μέ τόν όποιο όρισμένα χαρακτηριστικά διανέμονται στό έσωτερικό τής κοινότητας ή του έθνους.

Οι μαρξιστές από τήν άλλη μεριά συχνά υπερέβαλλουν τό ρόλο τής συνειδητής ένέργειας των τάξεων που είναι κεντρικό σημείο τής άνάλυσής τους, ιδιαίτερα όσον άφορά στις κυρίαρχες τάξεις που πολλές φορές περιγράφονται άνθρωπομορφικά, έλλέχγοντας όλους και όλα. 'Ετσι, συχνά βλέπουν άμεσες σχέσεις άνάμεσα στην οικονομική θέση των τάξεων και στόν πολιτικό άνταγωνισμό και καταλήγουν νά άπορρίψουν τήν πολιτική πελατεία, έπειδή δέν συνδέεται πάντα άμεσα μέ τίς τάξεις, θεωρώντας τήν μέρος τής κυρίαρχης ιδεολογίας.

Στίς παρακάτω σελίδες θά εξέταστούν οι τρόποι μέ τούς όποιους ή έννοια τής πολιτικής πελατείας χρησιμοποιήθηκε από λειτουργικούς άνθρωπολόγους και κοινωνιολόγους άφ' ενός και από όρισμένες μαρξιστικές σχολές άφ' έτέρου γιά νά δοθούν στό τέλος μερικά έναλλακτικά στοιχεία μεθόδου. Στο πρώτο μέρος θά άναφερθούν γενικά θεωρητικά και μεθοδολογικά σημεία και θά έκτιμηθούν διάφορες μελέτες. Το δεύτερο μέρος άσχολείται ειδικότερα μέ τήν Έλλάδα.

Τό κεντρικό έπιχείρημα μπορεί νά συνοψιστεί ως έξης: 'Ακόμη και άν ό θεσμός τής πολιτικής πελατείας έξακολουθεί νά εμφανίζεται σάν σημαντικό στοιχείο τής πολιτικής ζωής των άναπτυσσόμενων χωρών, έχει κατά καιρούς πάρει διαφορετικές μορφές. Αυτές οι διαφορετικές μορφές αντικατοπτρίζουν μεταβολές στη δομή τής κοινωνίας και στην ιστορική εξέλιξη. 'Η έλλειψη ιστορικότητας και ή παθητική άπεικόνιση των κοινωνικών τάξεων που έπιδεικνύεται από τή λειτουργική σχολή δέν συμβάλλουν στην κατανόηση τής λειτουργίας και άνάπτυξης αυτών των κοινωνιών. 'Ωστόσο, ή μελέτη των διαφόρων μορφών πολιτικής πελατείας έξακολουθεί νά είναι χρήσιμη, γιατί περιγράφει «άντικειμενικές» καταστάσεις τής κοινωνικής πραγματικότητας. 'Η έμφαση στην «παντοδυναμία» των τάξεων άπ' τήν άλλη πλευρά τείνει νά σκιάζει σημαντικές σχέσεις που δέν εκφράζονται άμεσα από τήν ταξική τοποθέτηση.

ΜΕΡΟΣ Α

1. δομολειτουργική και πολιτική πελατεία

Παρά τήν ποικιλία στους όρισμούς των λέξεων «πάτρων» ή «προστάτης» και «πελάτης», οι περισσότεροι συγγραφείς τονίζουν τήν άνισότητα ισχύος άνάμεσα σέ προστάτες και πελάτες καθώς και τήν άμοιβαιότητα των σχέσεων. 'Ο Campbell γιά παράδειγμα μιλά γιά «πολιτική ύπακοή», ό Mayer γιά ειδικά «προνόμια», ενώ ό Boissevain γιά «έπιρροή» γενικά.¹ Οι διαφορετικές αυτές έρμηνείες σημαί-

1. J. Campbell, *Honour, Family and Patronage*. Oxford: Clarendon Press, 1964. A. Mayer, «Quasi-Groups in the Study of Complex

νον διότι ὁ ὄρος πατρωνία ἢ πολιτική πελατεία χρησιμοποιοῦται γιὰ νὰ περιγράψωσι καί πολὺ διαφορετικὰ καταστάσεις. Στὴν ἀνθρωπολογία ὁ ὄρος δηλώνει μιὰ ἰδιαιτερὴ προσωπικὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ πρόσωπα διαφορετικῆς ταξικῆς τοποθέτησης. Πολὺ συχνά, σὲ ἀγροτικὲς κοινωνίες, οἱ γαιοκτῆμονες εἶναι οἱ κλασικοὶ «προστάτες», ἐνῶ οἱ ἀγρότες πού ἐνοικιάζουσι τὴ γῆ ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες εἶναι οἱ τυπικοὶ «πελάτες». Παρ' ὄλο πού ὁ ἰδιοκτῆτης εἶναι ἰσχυρὸς καί ὁ ἀγρότης ἄδυνατος, καθένας ἔχει τὴν ἀνάγκη τοῦ ἄλλου. Ὁ Wolf² π.χ. γράφει πὼς ὁ «προστάτης» προσφέρει οἰκονομικὴ βοήθεια καί προστασία ἀπὸ τὶς νόμιμες ἀπαιτήσεις καί παράνομες καταλατιεῖς τῶν ἀρχῶν, ἐνῶ ὁ πελάτης ἀναποδίδει μὲ ἐπίδειξη ἐκτίμησης, παροχὴ πληροφοριῶν γιὰ τὶς δολοπλοκίαις ἄλλων καί ὑποσχέσεις πολιτικῆς ὑποστήριξης. Στὴν ἀνισότητα καί τὴν ἀμοιβαιότητα προστίθεται συχνά καί τὸ στοιχεῖο διαρκείας αὐτῶν τῶν σχέσεων.

Ἡ «Pitt Rivers» μάλιστα θεωρεῖ τὴν πατρωνία σάν ἓνα εἶδος «ἀσύμμετρης φιλίας» (lopsided friendship). Ἡ πατρωνία συνήθως βρίσκεται ἐξῶ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο κυβερνητικὸ σύστημα καί παίρνει τὴ μορφὴ ἀνεπίσημης ἱεραρχίας ἢ, καλύτερα, κυκλώματος φιλιῶν μὲ κύριο γνώρισμα τὴν ἐπιτροπὴ. Στὴν περίπτωσι τοῦ Campbell τὸ κύκλωμα αὐτὸ εἶναι πιὸ ἐκτεταμένο καί περιλαμβάνει δικηγόρους, βουλευτὰς καί ἄλλα ἄτομα μὲ ἐπιτροπὴ.⁴

Μὲ δύο λόγια, οἱ ἀνθρωπολόγοι μελετοῦν τὴν πατρωνία σάν ἀνάλυσι τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἄτομα ἀνίσχισι, δεμένα ὁμως μὲ φιλία καί συμφέροντα, χρησιμοποιοῦν τὶς σχέσεις τους γιὰ νὰ ἐπιτύχουσι τοὺς στόχους τους.

Στὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη ἢ πατρωνία συνήθως ἀναφέρεται στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους κομματάρχεις χρησιμοποιοῦν καί μοιράζουσι δημόσιους διορισμούς, ἢ κάνουν εἰδικὲς ἐξυπηρετήσεις σὲ ἀντάλλαγμα ἐκλογικῆς ὑποστήριξης. Ὁ ὄρος ἐφαρμόζεται κατ' ἐξοχὴν στὰ κόμματα καθὼς καί στὴν ἀνταπόκρισι τῆς κυβερνήσεως στὶς ἀπαιτήσεις τῶν κομμάτων καί τῶν ὁμάδων πίεσης. Πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος νομισματος πού χρησιμοποιοῦται γιὰ τὴν ἀγορὰ πολιτικῆς δραστηριότητος καί ἀνταπόκρισης, δηλαδὴ ψήφου. Τὰ κόμματα ἀνταλλάσσουν διορισμούς καί ἐξυπηρετήσεις κατὰ τὴν ἐκλογικὴ περίοδο καί ἀναζητοῦν ψήφους σὲ ἀντάλλαγμα.⁵

Ἐπὶ τοῦ ὅτι, ὡστόσο, μιὰ σχετικὴ σύγχυσι στὶς ἐννοίες. Σχέσεις πατρωνίας ὑπάρχουν μέσα στὰ κόμ-

ματα, μὰ τὰ κόμματα δὲν μποροῦν νὰ ὑποβιβασθοῦν σὲ δυαδικὸς συμβιβασμούς καί μόνο. Ἀκόμη, στὶς μικρὲς κοινότητες ἔχουν τώρα ὑπεισέλθει καί στοιχεῖα τῆς μαζικῆς κοινωνίας μὲ ἀποτέλεσμα οἱ σχέσεις πατρωνίας νὰ μὴν ἄρκοῦν πιά γιὰ τὴν κατανόησι τους. Ἡ ἀνθρωπολογία πρώτη ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πατρωνία, καί αὐτὸ ἐπηρέασε τὴν κατοπινὴ μεθεσία τῆς ἐννοίας ἀπὸ τῆς ἄλλης ἐπιστήμης. Τόσο ἡ ἀνθρωπολογικὴ ὅσο καί ἡ πολιτικοεπιστημονικὴ ἀποψη εἶναι δομικῆς. Περιγράφουν κοινωνικὲς σχέσεις πού συνεχίζονται καί πού ἀποτελοῦν συστήματα πού διατηροῦνται. Οἱ ἐμπειρικῆς μέθοδοι πού ἀκολουθοῦνται ἐπίσης εἶναι παρόμοιαι καί συχνά συγκεντρώνονται ἐπὶ ἐπιτόπια ἔρευνα, πού ὁμως ὀδηγεῖ συνήθως στὴ μελέτη μικρῶν μονάδων χωρὶς σοβαρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ εὐρύτερο καί συνεχῶς μεταβαλλόμενον κοινωνικο-οικονομικὸ πλαίσιο.⁶ Ὅταν ἐπεκτείνονται πέρα ἀπὸ τὸ τοπικὸ ἐπίπεδο, οἱ διασυνδέσεις ἀνάμεσα στὰ δύο ἐπίπεδα ἐξετάζονται μὲ βάση τὶς δραστηριότητες τοπικῶν «μεισιῶν» καί κυκλωμάτων πελατῶν.⁷ Στὴν Κοινωνιολογία οἱ μελέτες εἶναι συχνά συγκριτικῆς.

Ἡ ἐννοία τῆς πελατείας συλλαμβάνεται σάν ἰδεατὸς τύπος σχέσεων ἰσχύος στὸ τοπικὸ ἐπίπεδο καί διαφέρει ἀπὸ ἄλλες σχέσεις ἐξουσίας (ὀρθολογιστικὴ, νομικὴ, φεουδαρχικὴ). Ἄν καί ἀμυγίαις μορφῆς πελατείας δὲν ὑπάρχουν, τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἀναφέρθηκαν πιὸ πρὶν ὑποτίθεται ὅτι καθορίζουν τὸ βαθμὸ προσέγγισις διαφορῶν συγκεκριμένων δομῶν πρὸς τὸ πρότυπο καί δηλώνουν τὴν πορεία τῆς ἀλλαγῆς. Αὐτὴ ἡ χρῆσι τῆς πελατείας σάν ἰδανικὸν τύπον εἶναι πολὺ σαφῆς στὸ ἔργο τῶν Lemarchand καί Legg πού ὀρίζουν ὅτι ἡ πολιτικὴ πελατεία εἶναι «...μὰ λίγο πολὺ προσωποπαγῆς, συναισθηματικὴ καί ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα σὲ ἄτομα ἢ ὁμάδες ἄτομων πού ἐλέγχουν ἄνιστους πόρους καί πού συνάπτουν ἄνιστες συμφεροντολογικῆς συναλλαγῆς πού ἐπεκτείνονται καί στὴν πολιτικὴ πέρα ἀπὸ τὸ ἄμεσο πεδίο τῶν δυαδικῶν σχέσεων». Στὴ «λειτουργικὴ» φιλολογία ἡ ἐννοία τῆς πελατείας χρησιμοποιοῦται μὲ τρεῖς τρόπους: σάν μεταβλητὴ, σάν παράδειγμα καί σάν συνδυασμὸς ἐνωπιῶν πού ἀντιστοιχοῦν στὸ μικρο-καί μακροεπίπεδο.

α. Πολιτικὴ πελατεία σάν μεταβλητὴ

Οἱ σχέσεις πελατείας λαμβάνονται σάν γενικὸ χαρακτηριστικὸ ὄλων τῶν πολιτικῶν συστημάτων.

Societies», στὸ ἔργο τοῦ M. Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: A. Praeger, 1966. J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *Man*, τόμ. 1, ἀρ. 1, 1966.

2. E. Wolf, «Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations» στὸ M. Banton (ed.), ἔ.ἀ.

3. J. Pitt-Rivers, *The People of the Sierra*, London 1954.

4. Campbell, βλ. Μέρος Β.

5. A. Weingrod, «Patronage and Parties», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 1, 1967-68.

6. Βλ. E. Friedl, *Vasilika: A Village in Modern Greece*, N.Y., Holt and Reinhard, 1962.

7. M. Attalides, «Forms of Peasant Integration in Cyprus during the Last Century» στὸ *Patrons and Clients* τῶν E. Gellner and J. Waterbury (eds) London: Duckworth, 1977, σελ. 137.

8. R. Lemarchand and K. Legg, «Political Clientelism and Development», *Comparative Politics*, Ἰανουάριος 1972, σελ. 151-52.

Η συχνότητα τών διαδικών σχέσεων συσχετίζεται με άλλα χαρακτηριστικά. Ώστόσο, τά πολιτικά συστήματα αυτά καθαυτά, δέν άποτελούν τίποτε άλλο παρά τό θρώσιμα τών άτομικών ψυχολογικών ή πολιτιστικών και πολιτικών χαρακτηριστικών. Ένα παράδειγμα αυτού του τύπου άνάλυσης έχουμε στο άρθρο του Lipset, «Άξίες, παιδεία και έπιχειρηματικότητα στη Λατινική Άμερική». ⁹ Ο Lipset δανείσθηκε τίς μεταβλητές του Parsons και τίς έφάρμοσε γιά νά μετρήσει τήν οικονομική άνάπτυξη και τήν κοινωνική άλλαγή. Σύμφωνα μ' αυτή τή θεώρηση, οι άναπτυγμένες χώρες χαρακτηρίζονται άπό τήν ύπαρξη καθολικών άξιών, τάσης προς έπιτεύγματα και φιλοδοξία καθώς και λειτουργικής έξειδίκευσης και διαφοροποίησης, ενώ οι ύπανάπτυκτες κοινωνίες χαρακτηρίζονται άπό άκριβώς τό άντίθετο, δηλαδή τοπικισμό, κοινωνική θέση τών άτόμων πού μεταβιβάζεται κληρονομικά, και λειτουργική σύγχυση. Οι άναπτυγμένες κοινωνίες έπίσης χαρακτηρίζονται άπό δευτερεύουσες κοινωνικές σχέσεις πού καθορίζονται άπό τήν προσωπική δράση με όρθολογιστικά και ύλιστικά κίνητρα, άπό εθρυσμό θεσμούς και άπό συγκριτικά εύπλαστη κοινωνική διάρθρωση ή στρωμάτωση (stratification), όπου ή κοινωνική θέση καταλαμβάνεται με τήν προσωπική προσπάθεια και έκφράζεται άπό ποσοτικούς δείκτες και κοινωνικές λειτουργίες. Σ' αυτές τίς σύγχρονες κοινωνίες οι άξίες έννοούν τήν άλλαγή και τήν πρόοδο, τίς μεταρρυθμίσεις, τόν οικονομικό όρθολογισμό και τήν όργάνωση με βάση τίς τάξεις. "Άντίστροφα, ή «άρχαική» κοινωνία χαρακτηρίζεται άπό προσωπικές και συγγενικές σχέσεις, παραδοσιακούς θεσμούς, τελετουργία, πνευματική συγγένεια (godparenthood), συλλογική έργασία, προσωποπαγή πολιτική έξουσία και σχέσεις πατρωνίας, άκαμπτη έιερραρχία και κληρονομικά προνόμια. Ο Lipset θεωρεί τή Λατινική Άμερική σάν τό τυπικό παράδειγμα τής «άρχαικής» κοινωνίας με χαμηλή τάση γιά έπιτεύγματα και ύποτονική άνάγκη ισχυρών και νομίμων κέντρων έξουσίας, όπως τό Κράτος.

Έδω χρησιμοποιεί τήν έννοια «ν έπίτευγμα» (n achievement) του McLelland, μεταβλητή ύποπτης άξίας πού βασίζεται σε ψυχολογικά κριτήρια και πού έπικρίθηκε σάν άκατάλληλη. ¹⁰ Ο Lipset ύποστηρίζει ότι παρόμοια συστήματα τείνουν νά τονίζουν τήν άνωτερότητα τών ήγετικών ομάδων και νά κλίουν προς τόν «έλιτισμό» και τή συγκέντρωση τών

έξουσιών, και άποδίδει αυτά τά χαρακτηριστικά στη συνέχιση τών προ-βιομηχανικών άξιών πού όφείλονται σε μεγάλο μέρος στη διατήρηση τής άγροτικής κοινωνικής δομής πού άρχικά ύπέβαλε αυτές τίς άξίες. Ώστόσο, έμπειρικά, ή δήλωση αυτή άποδεικνύεται άνακριβής, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις τής Χιλής και του Μεξικού, άνάμεσα σε άλλες. Στη Χιλή, βιομηχανική και έμπορική τάξη και άξίες δημιουργήθηκαν άρκετά νωρίς και πάντως πάντοτε τά όρυχεία ήσαν πίο σπουδαία άπό τή γεωργία. Στο Μεξικό πάλι ή έπανάσταση, σύμφωνα με άλλους ειδικούς, π.χ. Scott, Wolf, άλλαξε τελείως τήν κοινωνική δομή. ¹¹ Έπίσης, εκεί, όπως και στη Βραζιλία ή στην Άργεντινή, ή έκβιομηχάνιση άρχισε άρκετά νωρίς και, παρ' όλο πού μέχρι τώρα ή γεωργία συμπίεζεται προς όφελος τής έκβιομηχάνισης (όπως έγινε και στην άναπτυγμένη Δύση), οι χώρες αυτές διατηρούν τά «παραδοσιακά» τους γνωρίσματα και άξίες. Σύμφωνα με τήν παραπάνω άποψη του Lipset, ό πολιτισμός τής Λατινικής Άμερικής άποθάρρυνε τήν έπιχειρηματική δραστηριότητα και τόν έκσυγχρονισμό, ενώ ό πολιτισμός τών ΗΠΑ και του Καναδά, βασικά άγγλόφωνος και διαμετρύμενος στο θρήσκευμα, τά ύπέβαλε. Μέσα στις παραδοσιακές άξίες περιλαμβάνεται και ή πολιτική πελατεία πού χρησιμοποιείται σάν μέτρο γιά τή βαθμολόγηση του έκσυγχρονισμού. Η άνάλυση άφ' ενός είναι έθνοκεντρική. Άφ' έτέρου, ή χρήση τής πολιτικής πελατείας σάν μεταβλητής είναι δύσκολη πρακτικά, άφου οι συναλλαγές άνάμεσα σε προστάτες και πελάτες μπορούν νά παίρνουν διάφορες μορφές, νά ποικίλλουν στη διάρκεια και στην ένταση. Ποσοτικοί δείκτες λοιπόν δέν είναι άποτελεσματικοί. "Όπως και στην άνθρωπολογία, και έδω ή άνάλυση περιορίζεται στα περιγραφικά στοιχεία χωρίς νά έρευνά γιati τά κυκλώματα ύπάρχουν, ή ποίος μπορεί νά βρισκαται πίσω άπό τήν άνάπτυξη και ποίος έπωφελεΐται ή χάνει άπό αυτήν. Τό κοινωνικό σύνολο τελικά ύποβιβάζεται στην κοινότητα. Έμπειρικά τώρα, ό τοπικισμός δέν είναι άναγκαστικά γνώρισμα τών ύπαναπτύκτων χωρών άλλα και τών άναπτυγμένων. Στη Γαλλία, π.χ., ύπάρχουν κόμματα προσωπικότητας (notables), ενώ ή Ίαπωνία θεωρείται έξαιρετικό παράδειγμα τής διατήρησης τών παραδοσιακών άξιών. ¹² Όσον άφορά στη διαφοροποίηση και έξειδίκευση, όπως ύποστηρίζει ό Frank, ¹³ ίσως αυτές δέν παίζουν και τόσο σημαντικό ρόλο σν οι κοινωνικά σπουδαίοι και κυρίαρχοι ρόλοι συσσωρεύουν

9. S.M. Lipset, «Values, Education and Entrepreneurship» στο S.M. Lipset and Aldo Solari, *Elites in Latin America*, Oxford University Press, 1967. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τό διαχωρισμό τής πολ. πελατείας, βλ. R. Kaufman, «The Patron-Client Concept and Macro-Politics», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 16, άρ. 3.

10. Βλ. π.χ. A.G. Frank «Sociology of Development and the Underdevelopment of Sociology», *Catalyst*, άρ. 3, University of Buffalo, 1957.

11. R. Scott, «Political Elites and Political Modernisation; the Crisis of Transition» στο S.M. Lipset and A. Solari, ένθ' άν. E. Wolf, «Types of Latin American Peasantry: a Preliminary Discussion», *American Anthropologist*, τόμ. 57, Ίούλιος 1955, σελ. 452-53 και 462-69.

12. Βλ. R. Bendix, *Nation Building and Citizenship*, N.Y., 1964.

13. Frank, ένθ' άν., σελ. 6-7.

ται σέ λίγα μόνο άτομα. Ἐπίσης ἡ καθολικότητα, σύμφωνα μέ τόν Frank καί ἀντίθετα μέ δ,τι πιστεύουν οἱ λειτουργικοί, εἶναι ἐκτεταμένη καί στίς ἀναπτυσσόμενες χώρες, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιά μαζικές ἀπεργίες, γιά παράδειγμα, ἢ γιά ἀντιμπεριαλιστικές ἐκδηλώσεις.

Λειτουργικές ἀναλύσεις τῆς πολιτικῆς πελατείας πάντα τονίζουν, ὅπως εἴπαμε, τό μικρο-ἐπίπεδο, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις. Οἱ μονάδες μελετῶνται σέ ἀπομόνωση καί τὰ ἀποτελέσματα μεταφέρονται ἀξιοματικά στό μακρο-ἐπίπεδο, σχεδόν πάντοτε ἀσχετα ἀπό τό διεθνές σύστημα. Ἡ μελέτη τοῦ Rowell πού ἐπιχειρεῖ κάποια σύνδεση τῶν δύο ἐπιπέδων θά ἐξετασθεῖ ἀργότερα.

Μελέτες σάν αὐτή τοῦ Lipset δέν ἐξετάζουν τό παρελθόν, καί αὐτή ἡ ἔλλειψη ἱστορικότητας ἔχει σοβαρές συνέπειες, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ Frank καί Stavenhagen, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ ἱστορία παρήγαγε καί τήν ἀνάπτυξη καί τήν ὑπανάπτυξη. Οἱ λειτουργικές μελέτες διαστρέφουν τό γεγονός ὅτι ἡ προϋπάρχουσα ὑφή τῶν τώρα ὑπανάπτυκτων κοινωνιῶν καταστράφηκε ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἀναπτυγμένων ἐθνῶν. Ἡ σχέση π.χ. ἀνάμεσα στή μερκαντιλιστική καί καπιταλιστική μητρόπολη καί τίς ἀποικιακές ἐπετάχουν τήν ἀντικατάσταση τῆς «παράδοσιακῆς» δομῆς μέ τήν κοινωνική, οικονομική καί πολιτική ὑπανάπτυξη πού παρατηρεῖται τώρα. Παρά τήν ἐπίδραση τῆς ἀνάπτυξης ἀξιών ἀπό τίς ἀναπτυσσόμενες μητροπόλεις, ἡ οικονομική ἀνάπτυξη ἐπιβραδύνεται ἀντί νά προχωρεῖ καί ἡ ὑπανάπτυξη αὐξάνει παρά τούς ταχέως ρυθμίζουσες οικονομικές ἀνάπτυξης. Οἱ Frank ἀναφέρει τήν Ἰαπωνία σάν παράδειγμα χώρας πού ἀναπτύχθηκε ἀκριβῶς, ὅπως ὑποστηρίζει, γιατί δέν ὑπῆρχαν ἄμεσοι δεσμοί τῆς μέ τῆ βιομηχανοποιημένη Δύση τῆ στιγμῆ τῆς γρήγορης ἀνάπτυξης τῆς.¹⁴

Μιά ἄλλη παραλλαγή τῆς παραπάνω ἀποψης εἶναι ἡ θεώρηση πού τονίζει τόν ἐκπολιτισμό καί τή διάδοση ἀξιών (acculturation and diffusion). Σύμφωνα μ' αὐτήν, οἱ κοινοβουλευτικοί θεσμοί, πού δέν εἶναι ἐνδogenous στίς ὑπανάπτυκτες χώρες ἀλλά εἰσαχθήκαν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπό τή διαφοροποιημένη Δύση, δέν μεταμοσχεύθηκαν ἐπιτυχῶς. Ἐτσι «δυσλειτουργίες» τῶν πολιτικῶν συστημάτων, ὅπως ἡ διατήρηση τῆς πολιτικῆς πελατείας, ἡ διαφθορά σέ ἐπίσημοις ὀργανισμοῦς καί οἱ συχνές ἐπεμβάσεις τοῦ στρατοῦ, ἐξηγοῦνται σάν ἀποτελέσματα τῆς ἑλλειψῆς ἁρμονίας (incongruities) ἀνάμεσα στούς ἐξωγενεῖς καί τούς ἐνδogenous θεσμούς.¹⁵ Ἀλλά, γιά τούς θεωρητικούς αὐτῆς τῆς ἀποψης, εἶναι θέμα

χρόνου καί μέ τόν καιρό οἱ ἀπομονωμένοι ἰθαγενεῖς πληθυσμοί θά ἐνσωματωθοῦν στό σύστημα. Ὁμως, οἱ Wolf καί Frank δηλώνουν πώς αὐτή ἡ θέση εἶναι ἐσφαλμένη καί πῶς ἡ ἀπομόνωση τῶν ἰθαγενῶν καί τῶν ἀγροτῶν δέν ὑποχωρεῖ ἀλλά ὁ βαθμῶς ἐνσωμάτωσης καί ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτούς καί τόν ἐξώ κόσμο ποικίλλει καί «προσδιορίζεται πρῶτα ἀπό τή δομή καί ἐξέλιξη τοῦ ἐθνικοῦ καί τοῦ διεθνούς συστήματος καί κατά δεύτερο λόγο, μόνο, ἀπό τίς ἐλάχιστες ἐπιτυχῆς προσπάθειες αὐτῶν τῶν λαῶν νά ἀμυνθοῦν ἐναντίον τῶν συνεπειῶν τῆς ἐκμετάλλευσης αὐτοῦ τοῦ συστήματος».¹⁶

β. Πολιτική πελατεία σάν παράδειγμα (Paradigm)

Ἡ πολιτική πελατεία θεωρεῖται κι ἐδῶ σάν σταθερό χαρακτηριστικό ὄλων τῶν πολυδύνητων συστημάτων πού τώρα καταχωροῦνται σύμφωνα μέ τό εἶδος τῆς πελατείας παρά μέ τό βαθμό. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ προσπάθεια τῶν Lemarchand καί Legg νά διαχωρίσουν τίς μορφές πελατείας σέ φεουδαρχική, πατρονομική καί βιομηχανική.¹⁷ Οἱ κατηγορίες αὐτές περιλαμβάνουν ἄρχοντες καί ὑποτελεῖς, ἡγετικές ὁμάδες, μάζες λαοῦ, κρατικούς λειτουργούς καί ἐκπροσώπους ὁμάδων. Οἱ ὑπηρεσίες καί τὰ ἀγαθὰ πού ἀναλλάσσονται εἶναι ἐπίσης πολυάριθμα, ἐνῶ οἱ σχέσεις καί οἱ δεσμοί μορεῖ νά εἶναι προσωπικές, συναισθηματικές, σχέσεις σεβασμοῦ ἢ πραγματιστικές καί συμβιβαστικές τόσο στόν ἰδιωτικό ὅσο καί στό δημόσιο τομέα. Ἐτσι, ἡ ἔννοια δέν ἀφήνει τίποτε ἀπ' ἐξῶ.

Αὐτή ἡ χρήση τῆς ἔννοιας τῆς πελατείας, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kaufman,¹⁸ αὐξάνει τή σύγχυση πού προκαλεῖ μιά ἥδη ἀσαφῆς ἔννοια. Ἐπίσης, ἐπισκιάζει τίς διαφορές πού παρουσιάζουν διάφορες προ-βιομηχανικές κοινωνικές σχέσεις. Καί στήν πρῶτη πλατεῖα τῆς ἔννοια, σύμφωνα μέ τόν Kaufman, δέν διευκολύνει τήν κατανόηση μορφῶν ἐξουσίας, ὅπως π.χ. τῆς χαρακτηριστικῆς ἡγεσίας, τῶν καταπιεστικῶν σχέσεων, τῆς ἐπιρροῆς ἢ τοῦ ἐλέγχου (manipulation) πού ἔχουν ἤδη ἀναλυθεῖ ἐπισταμένα ἀπό συγγραφείς, ὅπως ὁ Weber, ὁ Lasswell καί οἱ Kaplan καί Etzioni.

Ἐντὶ γιά ταξική ἀνάλυση προτείνεται ἕνα μεγαλύτερο κλίμακας κύκλωμα μέ πολλά διαζώματα. Καί πάλι ἰσχύουν κι ἐδῶ οἱ ἐπικρίσεις πού ἀναφέρθηκαν γιά τήν προηγούμενη περίπτωση. Μεγάλες μονάδες παρουσιάζονται σάν νά εἶναι ὁμοῖες μέ τίς μικρομονάδες. Ἄλλοι παράγοντες πού δέν ἐμπίπτουν στά πλαίσια τῶν πελατειῶν, ὅπως ὀριζόντιες ὀργανώσεις καί συναλλαγές ἢ εὐρύτεροι θεσμοί, ἀ-

14. Βλ. A.G. Frank, «Capitalism and Underdevelopment in Latin America», *Monthly Review*, N.Y. 1967. Sociology of Development... ἔ.ἄ. Βλ. ἐπίσης R. Stavenhagen, «Seven Fallacies about Latin America», στούς J. Petras and M. Zeitlin, *Latin America Reform or Revolution*, Greenwich, Conn., Fawcett Publications, 1968.
15. Βλ. D. Apter, *Ghana in Transition*, Princeton: 1972.

16. Βλ. E. Wolf, *Sons of the Shaking Earth*, 1961 and Frank, ἔ.ἄ.
17. R. Lemarchand and K. Legg, ἔ.ἄ.

18. R.R. Kaufman, «Patron-Client Concept and Macro-Politics», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 16, ἀρ. 3, σελ. 291.

γνοούνται με άποτέλεσμα να διαστρέφεται ή πραγματικότητα. Η έλλειψη ιστορικότητας άπ' τήν άλλη πλευρά έχει συνέπειες. Άκόμη και άν ή πολιτική πελατεία εξακολουθεί να είναι κύριο χαρακτηριστικό σε μερικές χώρες, αυτό δέν σημαίνει πώς ή ίδια μορφή πελατείας επικρατεί άνά τους αιώνες. Οί άλλες βεβαίως πού συμβαίνουν είναι άποτέλεσματα ιστορικών εξελίξεων και μεταβολών τής κοινωνικής δομής, στοιχεία πού ώστόσο άγνοούνται σχεδόν έντελώς στις παραπάνω άναλύσεις.

γ. Συνδυασμός μικρο-και μακρο-συστημάτων

Ό Powell έχει έπιχειρήσει τήν πιά συστηματική άνάλυση αυτού του τύπου. Έφαρμόζει τήν έννοια τής πελατείας κυρίως στήν άνάλυση άγροτικών κοινωνιών τής Εύρώπης, τής Λατινικής Άμερικής και τής Άσίας.¹⁹ Ό Powell συλλαμβάνει τίς σχέσεις πατρωνίας ή πελατείας σάν ένα διακανονισμό συνεργασίας, πού περιλαμβάνει τήν άναλλαγή άγαθών και ύπηρεσιών πού δέν μπορούν να συγκριθούν, άνάμεσα σε άτομα άνισης κοινωνικο-οικονομικής θέσης. Γιά διάφορους λόγους, κυρίως όμως εξ αίτιας τής ιδιοκτησίας γής, οί άγρότες, καθέναν άτομικά, συνάπτουν σχέσεις εξάρτησης με τοπικές ήγετικές ομάδες. Άρχότες, ό κρατικός συγκεντρωτισμός και οί διευρυνόμενες άγορές μετατρέπουν τους τοπικούς πάτρωνες σε μεσίτες (brokers) πού χρησιμοποιούν τίς επαφές τους και τους δεσμούς τους πελατείας με τό κέντρο και μεσολαβούν (mediate) άνάμεσα στή μικρή κοινότητα και τόν έξω κόσμο. Ό Powell έπεκτείνει τήν έννοια τής πολιτικής πελατείας γιά να περιλάβει και όλόκληρο τό Κράτος. Έτσι, τά συστήματα πελατείας χρησιμοποιούνται γιά τήν όργάνωση άγροτικών συλλόγων πού έχουν στενή έπαφή ή και συμμετέχουν στό κομματικό σύστημα τόσο στό τοπικό όσο και στό περιφερειακό και έθνικό επίπεδο. Ό Powell εφαρμόζει τό πρότυπο στήν περίπτωση τής Βενεζουέλας. Ένα άλλο παράδειγμα είναι τό Μεξικό, όπου δυαδικές σχέσεις έπιζούν με τή μορφή του «compadrazgo» (κουμπαριά) και τήν επέκταση γενικά τών συγγενικών σχέσεων, με τό θεσμό του «cacicazgo» (έπιρροή του τοπικού κρατικού λειτουργού πού όνομάζεται cacique) και με τήν τακτική του «charrismo» (έπιρροή τών ήγετικών στελεχών μέσα σε όργανισμούς, ιδιαίτερα στις άγροτικές ένώσεις). Σε όλες αυτές τίς περιπτώσεις, ή άφασία ή ύποταξη στους ήγέτες εξασφαλίζεται με άναλλάγματα, όπως έπαγγελματική ασφάλεια, προμήθεια μηχανημάτων, λιπασμάτων ή και παιδείας κ.ά. Σε αντίλαγμα, στήν έκλογική περίοδο, τό Έπαναστατικό Κόμμα (PRI) ύποστηρίζεται άπό τίς «έτοιμες τράπε-

ζες ψήφου» (ready vote banks), πού οί τοπικοί παράγοντες εξασφαλίζουν στις έκλογικές τους περιφέρειες.²⁰

Με τή διέυρυνση λοιπόν τής έννοιας φαίνεται ό τρόπος με τόν όποιο δεσμοί πατρωνίας καθορίζουν μεγάλης κλίμακας συστήματα συλλογικής συμπεριφοράς. Όμως, ή ίδια αυτή ή διαδικασία μπορεί να ιδωθεί άπό τήν αντίθετη πλευρά. Ό Gilsenan, γιά παράδειγμα, ύποστηρίζει ότι σε παρόμοιες περιπτώσεις, όχι μόνο τά άτομα έχουν πρόσβαση πρós τό Κράτος—δπως λέει ό Powell—άλλά πώς τό Κράτος έχει πρόσβαση στό άτομα.

«Μέσω τών πατρώνων και τών μεσιτών διατηρείται ή τοπική ή κοινοτική άφασία καθώς και τά παραδοσιακά σύμβολα τής έξουσίας. Έτσι οί μεσίτες άποτελούν μέρος του συστήματος διανομής πού συντελεί στήν κυριαρχία όρισμένων κοινωνικών τάξεων εις βάρος άλλων σε ένα ειδικό κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Η άνάλυση όμως παρόμοιων συστημάτων σάν συστημάτων πατρωνίας άποκλείει τήν άνάλυση τής ιδεολογίας και τής δομής. Τό σύμπτωμα εκλαμβάνεται σάν αίτια».²¹

Πέρα άπό τήν τελεολογία του, αυτός ό τρόπος άνάλυσης συνεπάγεται πώς ή όργάνωση έξουσίας και ή ρύθμιση μέσα στή μεγάλη ομάδα είναι ή ίδια με έκεινη τής δυαδικής προσποπαγούς σχέσης. Άποκλείονται έτσι έξω-πελατειακοί παράγοντες, όπως ή εκκλησία, οί έργατικοί σύλλογοι, ό ρόλος του Δημοσίου Δικαίου κτλ., πού άποτελούν ώστόσο αναπόσπαστα μέρη του συστήματος. Στή Λατινική Άμερική π.χ. και κατά τήν άποικιοκρατία άλλα και άργότερα στήν περίοδο τής ανεξαρτησίας, ή θέσπιση πολύπλοκων νομικών κωδικών ώφέλησε όρισμένους τομείς και όρισμένες τάξεις εις βάρος άλλων. Η φιλελεύθερη νομοθεσιή στό Μεξικό διέλυσε τό σύστημα κοινοκτημοσύνης τής γής τών ιθαγενών και διευκόλυσε τή διέυρυνση τών μονάδων hacienda (άγροτικές εκμεταλλεύσεις με έκτάσεις χιλιάδων έκταρίων), και σε συνέχεια ενόνησε τών άνοδο τών νεοδημιουργηθέντων μεσαίων στρωμάτων. Στήν Έλλάδα πάλι, μετά τήν Έπανάσταση, ή εισαγωγή του Ρωμαιοκού Δικαίου και ή έμφραση στήν ιδιωτική περιουσία καθήργησε τίς διασφαλίσεις πού έδινε τό Όθωμανικό Δίκαιο στους φτωχούς άγρότες και ενόνησε τή μικρή ιδιοκτησία. Άκόμη, οί μελέτες μεγάλων συστημάτων άγνοούν τό ευρύτερο πλαίσιο σχέσεων εξάρτησης σε διεθνή κλίμακα, όπου έξω-πελατειακοί παράγοντες, όπως οί πολυεθνικές έπιχειρήσεις, διεθνείς έμπορικοί και τραπεζικοί όργανισμοί, Διεθνές Δίκαιο κτλ., επενεργούν. Στήν καλύτερη περίπτωση εξετάζονται μέρη του συστήματος και οί συνδέσεις μεταξύ τους αλλά πουθενά δέν γίνεται προσπάθεια, όπως ύπο-

20. P. Gonzalez Casanova, *La Democracia en Mexico*, Mexico, Serie Popular Era, 1975.

21. M. Gilsenan, «Against Patron-Client Relations» στους Gellner. σελ. 178-9.

19. J.D. Powell, «Peasant Society and Clientelistic Politics», *American Political Science Review*, άρ. 64, 1970.

στηρίζουν οἱ Flynn καί Μουζέλης,²² νά ἐξεταστεῖ ἡ φύση τοῦ συστήματος στό σύνολό του, ἡ ὁ τρόπος λειτουργίας του, πρὸς ὄφελος τίνος λειτουργεῖ, τί εἴδους περιορισμοὶ χρειάζονται γιὰ τὴ συνέχιση τῆς λειτουργίας του καί τῆ διατήρησή του.

Σάν συνέπεια τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν τάξεων σάν συνειδητῶν φορέων δράσης καί ἀποφάσεων γενικά, ὑποστηρίζεται πῶς ὅσο πιό συγκροτητικὸς εἶναι ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς καί μεγαλύτερος ὁ βαθμὸς ἐλέγχου ἐνὸς ὀρθολογιστικοῦ συστήματος νόμων καί κυρώσεων, τόσο περισσότερο μειώνεται ἡ σημασία τῶν κυκλωμάτων πελατείας. "Αν οἱ πολῖτες ἔχουν πρόσβαση σέ κυβερνητικὰ ἐλεγχόμενους πόρους καί ὀφελή μέσα ἀπὸ γραφειοκρατικούς φορεῖς, οἱ ἀνεπίσημοι δεσμοὶ τῆς πατρωνίας θά περιοριστοῦν σημαντικά. Αὐτὸ ὅμως ὅπως εἶδαμε δέν συμβαίνει, μιά καί, μετὰ τὴ διεύρυνση τῆς κρατικῆς παρεμβάσης, τὰ κόμματα ἀναλαμβάνουν τὴ διεύθυνση τῶν σχέσεων πατρωνίας καί χτίζουν τὴν τοπικὴ τὸν ὑποστήριξη πάνω σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ βάση. "Αντὶ αὐτοῦ τὸ νέο στοιχεῖο νά θεωρηθεῖ διαφορετικὴ μορφή πατρωνίας, ἡ ὁποία εἶναι συνέπεια τῶν ἀντιθετικῶν ἀξιών μιᾶς κάποιας κοινωνίας πρὸς τὸν ἔκσυχρονισμό, κατὰ τὸν Gilsenan²³ ἕνα ἄλλο γεγονός πρέπει νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψη: ἡ φαινομενικὴ δηλαδή συνέχιση τῆς πατρωνίας χρονικά καί ὅσον ἀφορᾶ στό προσωπικό. Στὴν ἐπιφάνεια δέν φαίνεται νά ὑπάρχουν διαφορὲς μεγάλες ἢ ἀλλαγές στὴ γενικὴ μορφή τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας, παρ' ὅλο πὺ ἡ οἰκονομικὴ βάση τῆς δομῆς αὐτῆς ἔχει στὴν πραγματικότητα μεταβληθεῖ ὀυσιαστικά. "Ἡ ἔμφαση στὶς ἡγετικές ὁμάδες συνεπάγεται καί μιὰ δομικὴ συνέχεια πού δέν ὑπάρχει. "Αποκλείοντας λοιπὸν τίς μεταβολές τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνικῆς στρωμάτωσης καί τακτικῆς διαμόρφωσης, οἱ μελέτες τελικὰ ἐξετάζουν μόνον τὴν ἐπιφάνεια τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, πού ὄντως ἀποτελεῖται ἀπὸ προσωπικές συναλλαγές, καί ἐπομένως ὀρισμένες παρατηρήσεις τῶν δομολειτουργικῶν εἶναι σωστές. Οἱ σχέσεις πατρωνίας πραγματικά ὑπάρχουν «ἀντικειμενικά», ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δεσμοὶ πατρωνίας μπορεῖ νά ἀποτελοῦν σύστημα ἢ πλαίσιο ἐξέτασης—καί ἐπομένως ἐργαλεῖο ἀνάλυσης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας—ἢ τὴ βάση τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἔχει σαφῶς διαφορετικὲς συνέπειες γιὰ τὸν τρόπο μετὸν ὁποῖο βλέπουμε τὴν κοινωνία καί τὸν τρόπο μετὸν ὁποῖο τὴν κατανοοῦμε, ἀποκλείοντας τὴν ἐξέταση τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς καί

τῆς ἀγορᾶς, τῆς προσφορᾶς ἐργασίας καί τῶν ἐμπόρικων συναλλαγῶν.

"Ο Gilsenan, ἐξετάζοντας τὴν περίπτωση τοῦ Λιβάνου, καταλήγει στό συμπέρασμα, ὅπως καί ὁ Li Causi²⁴ γιὰ τὴν Ἰταλία, ὅτι οἱ σχέσεις πατρωνίας εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῶν τοπικῶν ιδεολογιῶν καί πρέπει νά ἐγκαταλειφθοῦν σάν ἐργαλεῖο ἀνάλυσης. "Επίσης, ὑποστηρίζει πῶς, ὅταν ἡ πατρωνία χρησιμοποιεῖται σάν στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀνάλυση ὀλοκληρῶν συστημάτων, τότε ἡ φυσικὴ κατάλληξη εἶναι ἡ ἀποδοχή, ὅπως τονίζουν καί οἱ λειτουργικοὶ, τῆς ἐννοίας τῆς συναίνεσης, σάν ἀναγκαῖα προϋπόθεσης γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ συστήματος, καί αὐτὸ ἐμποδίζει σημαντικά τὴ βαθύτερη ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν δομῶν. "Ἡ θεώρηση τῶν δυαδικῶν δεσμῶν θεωρεῖ τὴν κοινωνία σάν ἕνα τεμαχισμένο σύστημα γεμάτο ἀπὸ «κενὰ» πού πληροῦνται ἀπὸ μετέωρα καί πελάτες καί πού ὀδηγοῦν τελικά στὴν ὀλοκλήρωση. "Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ἄποψη εἶναι τελεολογικὴ. "Ὅπως τονίζει καί πάλι ὁ Gilsenan,

«εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νά δεῖξει κανεὶς τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κενοῦ παρά μόνον ἂν αὐτὸ ἔχει πληρωθεῖ. Οἱ μετέωρα γεννιοῦνται λοιπὸν ἀπὸ ὑποτασσιοποιημένα κενὰ (refilled gaps). Εἶναι σαφές ὅμως ὅτι οἱ μετέωρα δημιουργοῦνται ἀπὸ τίς μεταβολές τοῦ οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ συστήματος. Σ' ἕνα πρότυπο, ὠστόσο, κοινωνικῆς στρωμάτωσης, ἂν ἕνα στρώμα Β μπεῖ ἀνάμεσα στό Α καί στό Γ, τότε μεσοβαλεῖ μεταξύ τῶν δύο ἢ γεμίζει ἕνα κενόν».²⁵

Καμιά λειτουργικὴ ἀνάλυση δέν ἀμφισβητεῖ τὴ δῆθεν ἀνυπαρξία τῶν κοινωνικῶν τάξεων στὶς ἀναπτυσσόμενες κοινωνίες, καί ἡ ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς πελατείας ἐμφανίζεται σάν ἐναλλακτικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν σέ μεγάλο μέρος τοῦ Τρίτου Κόσμου σήμερα καί τῆς Νότιας Εὐρώπης. "Υποτίθεται ὅτι οἱ πελατεϊακοὶ δεσμοὶ ἐμπόδιζαν τὴν ταξικὴ κινητοποίηση καί ὑπῆρξαν ἡ τροχοπέδη τῆς ἀνάπτυξης. Τὰ ἐκλογικά κόμματα δέν εἶναι παρά ἐκλογικὸ μηχανισμὸ πού παύουν νά ὑπάρχουν στό διστάσμα μεταξύ ἐκλογῶν. "Ετσι, ταξικά καί ὀμαδικὰ συμφέροντα ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ διαφορετικὰ κανάλια καί θεσμοὺς (ἐμπόρικους φορεῖς, ἐργατικὲς ἐνώσεις, τὸ στρατό κτλ.). Αὐτὸ ὅμως δέν σημαίνει οὔτε δείχνει πῶς τὰ ταξικά συμφέροντα λείπουν, ἀλλὰ μόνον πῶς ρυθμίζονται διαφορετικά. "Ο Huntington, γιὰ παράδειγμα, εἶδε πῶς στὴν «πραϊτωριανὴ κοινωνία» ὑπῆρχε μεγάλῃ συμμετοχὴ ἀλλὰ ἀδύνατη θεσμοποίηση, καί ἔτσι κάθε ὀμάδα πολιτῶν ἐνεργεῖ κατ' εὐθείαν πρὸς τὸ Κέντρο τῆς ἐξουσίας,²⁶ ἀντὶ νά

22. P. Flynn, «Class, Clientelism and Coercion: Some Mechanisms of Internal Dependency and Control», *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, τόμ. 12, 1974. Ν. Μουζέλης, *Τάξεις καί Πολιτικὴ Πελατεία, Κοινωνικὲς καί Πολιτικὲς Δυνάμεις στὴν Ελλάδα*, Ἐξάντας 1977.

23. "Ε.ά. Gilsenan, σελ. 179-80.

24. Gilsenan, ἔ.ά., σελ. 180. L. Li Causi, «Anthropology and Ideology: The Case of Patronage in Mediterranean Societies», *Radical Science Journal*, τόμ. 1, 1975.

25. Gilsenan, ἔ.ά., σελ. 181.

26. S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, London, Yale University Press, 1968.

υπάρχουν ένδιάμεσοι μηχανισμοί που νά μεσολαβούν.

Αυτές οι θεωρήσεις παραβλέπουν κι ένα άλλο σπουδαίο στοιχείο, τó ρόλο δηλαδή του Κράτους στίς άναπτυσσόμενες χώρες, ιδιαίτερα σέ περιοχές όπως ή Βραζιλία, τó Μεξικό ή και ή Έλλάδα, όπου γιά μεγάλα διαστήματα τó Κράτος λειτουργήσε πρós όφελος τών συμφερόντων μιάς ιδιαίτερης τάξης. Σ' αυτές τίς περιπτώσεις, θεσμοί, όπως οι εργατικές ενώσεις, ή Έκκλησία κτλ., συχνά λειτουργήσαν σάν μηχανισμοί ένσωμάτωσης και έλέγχου τών μαζών και έτσι μπορούν καλύτερα νά γίνουν κατονητοί σάν μέρη του ίδιου του Κράτους παρά σάν αυτόνομοι όργανισμοί.

Τά παραπάνω λοιπόν δείχνουν πώς ή έννοια τίς πολιτικής πελατείας, όπως χρησιμοποιήθηκε μέχρι εδώ, παραβλέποντας τήν ταξική άνάλυση, μπορεί μόνο νά περιγράψει ένα είδος σχέσεων—τίς προσωποπαγές—πού εμφανίζονται σέ μικρές κοινότητες. Ό Ρowell ύποστήριξε πώς ή έννοια μπορεί νά εξηγήσει σχέσεις και πολιτική συμπεριφορά φορέων χαμηλής θέσης, όπως οι άγρότες. Έπειδή όμως και οι άγρότες δέν υπάρχουν σέ άπομόνηση από τó κοινωνικό σύνολο και δέν όρίζονται σάν άγρότες παρά σέ σχέση με τήν πόλη ή με άλλους φορείς και επειδή είναι δύσκολο νά διευρύνει κανείς τήν έννοια στό μακρο-επίπεδο, ή έννοια δέν είναι πολύ χρήσιμη όργαλειό γιά τήν εξήγηση τίς πολιτικής, ιδιαίτερα στό έθνικό επίπεδο. Άς δούμε τώρα τή μαρξιστική πλευρά.

2. πολιτική πελατεία και νεο-μαρξισμός

Έλάχιστες έργασίες υπάρχουν στή νεο-μαρξιστική φιλολογία που νά αναλύουν άμεσα τήν πολιτική πελατεία. Ό νεο-μαρξισμός εξετάζει όλόκληρο τó κοινωνικό σύστημα και ιδιαίτερα τίς επιπτώσεις τίς οικονομίας στό σύνολο τών «κοινωνικών σχηματισμών». Έτσι, άσχολείται γενικά με τó θέμα τίς άνάπτυξης και τίς κοινωνικές αλλαγής και με τίς σχέσεις άνάμεσα στίς άναπτυσσόμενες χώρες και στό παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Έδώ, θ' άσχοληθούμε ιδιαίτερα με τή θεωρία τίς «εξάρτησης» και μ' εκείνη τών «τρόπων παραγωγής» καθώς και με τó τί συνεπάγονται γιά τήν άνάλυση τίς πολιτικής πελατείας. Παν' όλο που ή δεύτερη θεώρηση άναπτύχθηκε κυρίως από άνθρωπολόγους και τείνει νά περιορίζεται σέ προκαπιταλιστικές κοινότητες, έχουν γίνει προσπάθειες νά συνδεθεί με τή θεωρία τίς εξάρτησης, τόσο γιά τήν εξέταση τών σχέσεων άνάμεσα σέ διάφορους τρόπους παραγωγής στό τοπικό επίπεδο όσο και γιά τήν επέκταση τίς άνάλυσης στίς σχέσεις με έθνικούς θεσμούς και με τίς έξωτερικές διαρθρώσεις. Οι κοινωνικές τάξεις και γενικότερα οι συλλογικοί φορείς δράσης

βρίσκονται στό κέντρο τίς νεο-μαρξιστικής άνάλυσης, και αυτό άποτελεί και μιά από τίς βασικές διαφορές με τίς νεο-εξελικτικές θεωρίες.

Η θεωρία τίς υπανάπτυξης τονίζει ότι τó χάσμα άνάμεσα στίς πλούσιες και τίς φτωχές χώρες ενρύνεται αντί νά μειώνεται και ότι όσο περισσότερο οι φτωχές χώρες ένσωματώνονται στό παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, τόσο περισσότερα προβλήματα δημιουργούνται. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή τή θεωρία, οι υπανάπτυκτες σήμερα χώρες ένσωματώθηκαν στό παγκόσμιο σύστημα σάν δορυφόροι τών άναπτυγμένων, ισχυρών μητροπόλεων γιά νά παράγουν πρώτες ύλες, και τó πλεόνασμά τους μεταφέρεται συστηματικά στίς άναπτυγμένες χώρες. Η άνάπτυξη (ή υπανάπτυξη) αυτών τών χωρών είναι διαφορετική από εκείνη τών δυτικών οικονομιών και σχεδόν καθόλοο ίκανοποιητική γιά τήν πλειονότητα του πληθυσμού τους, ενώ τά έσωτερικά και έξωτερικά τους προβλήματα (μαζική άνεργία, ύποασχόληση, πένια, εξάρτηση) συνεχώς επιδεινώνονται.

Αυτά τά προβλήματα, σύμφωνα με τούς νεο-μαρξιστές, είναι άποτέλεσμα τίς εκμετάλλευσης τόσο στίς διεθνείς όσο και στίς έσωτερικές δομές. Εμπόδιο στήν άνάπτυξη δέν είναι οι διαφορικές άξεις, όπως ύποστηρίζουν οι δομολειτουργικοί, αλλά όρισμένες κοινωνικές τάξεις τών οποίων τά συμφέροντα δέν έπιτρέπουν τήν άποτελεσματική χρήση τών πλουτοπαραγωγικών πηγών και τών πόρων. Η άνάπτυξη και ή υπανάπτυξη λοιπόν άναλύονται από τού νεο-μαρξιστές σάν στρατηγικές και έναλλακτικές λύσεις διάφορων ομάδων, που λειτουργούν μέσα σ' ένα δομικά καθορισμένο πλαίσιο γιά τή διατήρηση τών συμφερόντων τους.

Θεωρία τίς «εξάρτησης»

Ό Gunder Frank ήταν ένας από τούς πρώτους που άνάλυσαν τήν υπανάπτυξη. Η θεωρία του εκφράζεται σάν μιά κριτική τών «ιδεατών τύπων» που είδαμε νωρίτερα. Ύποστηρίζει πώς ό όρος «παράδοση» και «παραδοσιακό» άφορά σέ διαφορικές κοινωνικές και οικονομικές δομές άνάλογα άν αναφέρεται στήν προκαπιταλιστική Εδρóπη άφ' ενός ή στό σημερινό Τρίτο Κόσμο άφ' έτέρου. Η δομή τών συγχρόνων άναπτύκτων κρατών δέν είναι ή μορφή τήν όποια άποκτά μιά «παραδοσιακή» κοινωνία, όταν έρχεται σ' έπαφή με τίς άναπτυγμένες κοινωνίες, ούτε ένα από τά πρώτα στάδια στή «μετάβαση» πρós τήν εκβιομηχάνιση και τόν εκσυγχρονισμό. Πρόκειται μάλλον γιά τó άποτέλεσμα τίς εισόδου τίς στήν παγκόσμια οικονομία σάν περιφερειακής περιοχής γιά τήν παραγωγή πρώτων ύλων. Η, όπως λέει ό Frank γιά τή Χιλή, «Ύπανάπτυξη... είναι τó άπαραίτητο παράγωγο

τεσσάρων αιώνων καπιταλισμοῦ.²⁷ Ἐπίσης, οἱ ἐξωτερικοὶ παράγοντες ποὺ ἐπιηρεάζουν τὴν ἀνάπτυξη σήμερα εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἐπηρεάσαν τὸν πρῶτο ἐκσυγχρονισμό (modernisation). Ὁ Frank, ἐξετάζοντας τὴν ἱστορία τῆς παγκόσμιος καπιταλιστικῆς ἐξάρτησης, θεωρεῖ τὴν πρωτόγονη συσσώρευση κεφαλαίου στρατηγικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καί, ὅπως ὁ Baran πρὶν ἀπὸ αὐτόν, τονίζει τὴ σχέση «ἀπομύζησης/ἰδιοποιήσεως» (expropriation/appropriation) μὲσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ μητρόπολις (ἢ τὸ κέντρο) σφετερίζεται τὸ πλεονασμα (ἢ ὑπερπρῶτον) ποὺ παράγεται στὴν περιφερειακὴ χώρα καί τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ δικὴ τῆς παραρθεῖ ἀνάπτυξη.²⁸ Ἔτσι, ὁ Frank καταλήγει ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα ἀπὸ τοὺς νεο-εξελεγκτικούς, ὅτι δηλαδή τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ ἀναπτυγμένο κέντρο καί τὴν ὑνάπτυκτη περιφέρεια εὐρύνεται, ἀφοῦ ἡ περιφέρεια δὲν ἰδιοποιεῖται τὸ πλεονασμὰ τῆς καί δὲν ἐξελιίσεται ἐξ αἰτίας τῆς δράσεως τῆς μητρόπολης. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἰσορροπίας, σύμφωνα μὲ τὸν Frank, ἐκφράζεται μὲ τὴ «μονοπωλιαστικὴ σχέση» μεταξὺ μητρόπολης καί δορυφόρου ὡς πρὸς τῆς ἔμπορικῆς συναλλαγῆς. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς συσσώρευσης κεφαλαίων στὴ μητρόπολι.

Ἐπίσης, γιὰ τὴν ἀπομύζηση πλεονάσματος ἀπὸ τὴ μητρόπολι, ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία κοινωνικῆς ομάδας μὲσα στὴν περιφέρεια ποὺ θά ἐξυπηρετεῖ αὐτόν τὸ σκοπὸ. Αὐτόν τὸ ρόλο παίζουν οἱ ἡγετικὲς ομάδες στὸν Τρίτο Κόσμο ἢ ἡ κυρίαρχη τάξη, ποὺ παραμένει ἡ ἴδια ἀσχετα ἀπὸ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, εἴτε αὐτὴ εἶναι φεουδαλικὴ, ἀποικιακὴ ἢ δημοκρατικὴ. Ἔτσι, γράφει εἰδικὰ γιὰ τὴ Χιλή:

«Ἡ ἐξουσία ὑπῆρξε πάντα στὰ χέρια τῆς ἀστικῆς τάξεως ποὺ ἦταν καί εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἔμπορικὴ καί ἰδιοποιεῖται τὸ οἰκονομικὸ πλεονάσμα ἀπ' ὅλους τοὺς σημαντικούς τομεῖς τῆς οἰκονομίας. Ἡ ἐξουσία στὴ Χιλή ποτέ δὲν βασίστηκε ἄμεσα καί πρωταρχικὰ στὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς μὲσω τῆς μονοπωλιακῆς ἰδιοκτησίας ἢ τοῦ ἐλέγχου τῆς γῆς. Οἱ διαρθρώσεις μὲ ἄλλους τομεῖς τῆς οἰκονομίας συντελέσαν πολὺ στὴν ἰδιοποίηση ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τᾶξη τοῦ οἰκονομικοῦ πλεονάσματος καί τοῦ ἐλέγχου τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Τὸ χιλιανὸ Κράτος καί οἱ θεσμοὶ του, δημοκρατικοὶ ἢ ἄλλοι, ὑπῆρξαν πάντα ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος τόσο στὸ τοπικὸ ὅσο καί στὸ διεθνὲς ἐπίπεδο, καθὼς καί ὄργανο τῆς ἀστικῆς τάξεως. Ἡ ἔθνικὴ ἀστικὴ τᾶξη καί τὸ ἔθνος-κράτος ὑπῆρξαν στὸ παρελθόν καί ἐξαικολοῦθον νᾶ εἶναι τώρα ἀκόμη περισσότερο ἀναπόσπαστα μέρος τοῦ διεθνούς καπιταλιστικοῦ συστήματος καί βασικὰ δορυφόροι του ἢ, μ' ἄλλα λόγια, ὑπάναπτακτα. Ἔτσι καί ἡ ἀστικὴ τᾶξη καί τὸ κράτος ἐξαρτήθηκαν καί ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ διεθνή καπιταλιστικὴν μητρόπολι καί εἶναι ὄργανά τῆς γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς περιφέρειας.»²⁹

Στὴν ἐξέταση τῶν λειτουργικῶν ἀναλύσεων εἶδαμε ὅτι οἱ κοινωνικὲς τάξεις ὑποβιβάζονται σὲ ἀπλή ἀπαρίθμηση ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἐδὼ ὀρισμένοι μαρξιστῆς, ὅπως ὁ Frank, συχνὰ ὑπερτονίζουν τὶς συνειδητῆς ἐνέργειες τῶν τάξεων, ιδιαίτερα ὅταν ἀναφέρονται στὶς κυρίαρχες τάξεις. Ἡ ἐξέταση τοῦ Frank ἔχει καί ἄλλα ἀρνητικὰ σημεῖα. Ὁ καπιταλισμὸς γι' αὐτόν εἶναι ἐκεῖνο τὸ σύστημα παραγωγῆς, στὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται κέρδος σὲ θρεφὸς ἄλλου φορέα, διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἑμῆσο παραγωγό. Ἔτσι, συμμετοχὴ στὴ διεθνή ἀγορὰ σημαίνει καί διείσδυση καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς στὴν περιφέρεια. Ἀκόμη, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὑπάναπτης καί ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ Τρίτου Κόσμου δὲν συμβαίνει σὲ κάποια εἰδικὴ ἱστορικὴ στιγμή (ὅπως ὑπόστηριξε ὁ Lenin), ἀλλὰ εἶναι ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς δυναμικῆς τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. «Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καί ὑπάναπτης εἶναι ἀντίθετες ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος.»³⁰ Οἱ ἴδιοι δηλαδή μηχανισμοὶ ποὺ προκαλοῦν τὴν ὑπάναπτη στὴν περιφέρεια εἶναι ἀναγκαῖοι γιὰ τὴ συσσώρευση κεφαλαίων στὸ κέντρο. Ὡστόσο, χαρακτηρίζοντας καπιταλιστικὸ ὁλόκληρο τὸ παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα ἀπὸ τότε ποὺ ἐμφανίσθηκαν διεθνεῖς ἔμπορικῆς σχέσεις, ὁ Frank ἀγνοεῖ τὶς διαφορῆς ἀνάμεσα σὲ χώρες καί σὲ ἱστορικῆς περιόδους, καί καταλήγει στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἀπὸ κείνο ποὺ ἦταν πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς θεωρίας του. Ἡ συνέπεια ἀναφορικὰ μὲ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι ὅτι, σὲ κάθε περιφερειακὴ χώρα, ἡ μικρὴ ομάδα, ποὺ ἰδιοποιεῖται τὸ πλεονάσμα εἴτε σάν πράκτορας τῆς μητρόπολης εἴτε γιὰ νὰ πωλήσει στὴν μητρόπολι, εἶναι δεμένη μὲ τὸν καπιταλιστικὸ κόσμον μὲσω αὐτῆς τῆς ἐξωτερικῆς σχέσεως. Ἡ ἀστικὴ τᾶξη παρουσιάζεται λοιπὸν σάν παντοδύναμη καί προσπαθεῖ νὰ διατηρήσει τὰ συμφέροντά τῆς μὲ πολιτικὴ δράση. Ὅποιαδήποτε ἄλλη σχέση, ποὺ δὲν ἐκφράζεται μὲ ἄμεση ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ ταξικὲς τοποθετήσεις καί στρατηγικῆς, παραμερίζεται. Ἡ διατήρηση τῆς ἡγεμονίας τῆς τάξεως ἐξαρτᾶται ἄλλοι ἀπὸ τὴ διατήρηση τοῦ τρόπου παραγωγῆς ποὺ πρωτοδημιουργήθηκε παρά ἀπὸ τὸν ἑπιαναπτικὸ μετασχηματισμὸ τῆς διαδικασίας παραγωγῆς.

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Frank ἀποδείχθηκαν ἐμπειρικὰ ἀνακριβῆ, ἀφοῦ τὸ ἐμπόριο ἀνάμεσα στὶς ἀναπτυγμένες χώρες αὐξάνει ταχύτερα τώρα εἰς βάρος τοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα σ' αὐτῆς καί τὸν ὑπάναπτικὸ κόσμον. Μεγάλον μέρος τοῦ Τρίτου Κόσμου μετέχει στὴν ἰδιοποίησιν τοῦ ὑπερπρῶτοντος. Ἡ διατήρηση τοῦ πρωταρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἰσχύει ἴσως γιὰ ὀρισμένες χώρες, ἀλλὰ ὑπάρχουν καί τὰ παραδείγματα βιομηχανιῶν ἔντασης ἐργασίας ποὺ ἔχουν ἐγκατασταθεῖ σὲ χώρες, ὅπως οἱ Φιλιππίνες ἢ

27. A.G. Frank, *Development and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press, 1967, σελ. 3.

28. P. Baran, *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press, 1957.

29. Frank, τὸ ἴδιο, σελ. 116.

30. Frank, τὸ ἴδιο, σελ. 9.

ή Σιγκαπούρη, για την παραγωγή αγαθών που εξαγωγήται κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες. Κράτη, όπως η Βραζιλία, απ' ετέρου πέρασαν στο στάδιο της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας.

Σοβαρή άδυναμία της θεώρησης του Frank, όπως υποστηρίζουν οι Laclau³¹ και Brenner,³² είναι ότι δεν αναφέρεται στη σύνδεση των τάξεων με τους τρόπους παραγωγής. Ο Laclau κατηγορεί τον Frank ότι συγχέει την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με τη συμμετοχή στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Laclau, οι έννοιες δεν πρέπει να συγχέονται, γιατί το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα περιλαμβάνει όχι όρισμο πολλούς τρόπους παραγωγής. Ο Laclau θεωρεί την ελεύθερη εργασία σαν το καθοριστικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού.³³ Ο Laclau επίσης άμφισβητεί το μαρξιστικό χαρακτήρα του προτύπου του Frank. Το λογικό αποτέλεσμα της θεώρησης του Frank είναι τελικά οι τάξεις να θεωρούνται φαινόμενα της αγοράς. Οι άπαιτήσεις της αγοράς λοιπόν και το κέρδος καθορίζουν την ταξική δομή, και από δω και ύστερα δεν υπάρχει ανάγκη να εξεταστεί η ιστορική εξέλιξη των τάξεων. Η παρουσίαση αυτή των ταξικών σχέσεων είναι υπερβολικά μηχανική. Δεν αναφέρει καθόλου το βαθμό στον οποίο η οικονομική ανάπτυξη συνδέεται με ιστορικά ιδιαίτερες ταξικές δομές παραγωγής και ιδιοποίησης του πλεονάσματος, που κι αυτές προσδιορίζονται από παράγοντες που δεν έχουν άμεση σχέση με την αγορά. Η έμφαση στις σχέσεις εκμετάλλευσης άναμεσα σε αναπτυσσόμενες και υπανάπτυκτες χώρες, ενώ χαρακτηρίζει γενικά τη φύση των σχέσεων, υποτιμά άλλα στοιχεία στις σχέσεις μεταξύ εθνών ή ομάδων, που ίσως δεν μπορούν να χαρακτηριστούν σχέσεις εξάρτησης (π.χ. συνεργασίας). Στο τοπικό επίπεδο έξ άλλου, όπως υποστηρίζει ο Long,³⁴ υπάρχουν διάφορες όριζόντιες συναλλαγές μεταξύ μίας περιφέρειας και μίας άλλης, που δύσκολα θ' αναλύονται και θά έρμηνεύονταν με βάση το πρότυπο του Frank. Η μηχανιστική παρουσίαση των τάξεων αποκλείει την πιθανότητα σε μερικές κοινωνίες οι πολιτικές διαστάσεις να μην αντικατοπτρίζουν άμεσα ταξικές διαφέρειες αλλά να έχουν σχέση μάλλον με θρησκευτικές ή εθνικές διαστάσεις, με κάστες, κτλ. Οι σχέσεις πατρωνίας εξανώνονται από την ανάλυση και οι πάτρωνες εξισώνονται με τους γαιοκτήμονες, ενώ οι πελάτες με τους αγρότες.

Κάπως έτσι είδε ο Gilsenan την περίπτωση στο

31. E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London, NLB, 1977.

32. R. Brenner, «The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism», *New Left Review*, 104.

33. Laclau, *σελ.* 30.

34. N. Long, «Structural Dependency. Modes of Production and Economic Brokerage in Rural Peru» στο I. Oxaal κτλ., *Beyond the Sociology of Development*, London, Routledge, 1975.

Λίβανο και ό Li Causi στην Ίταλία. Όστόσο, μ' αυτό τον τρόπο η εξέταση των μεταβαλλομένων σχέσεων άνάμεσα σε πελατείες και ταξικές πολιτικές οργανώσεις κατά τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αποκλείεται και μαζί της παραμελείται και η μελέτη των συνηθικών που όδηγούν από την έμμεση στην άμεση σύνδεση πολιτικών δομών και ταξικής εκμετάλλευσης. Οι γενικέςσεις του Frank έπίσης αποκρύπτουν την ύπαρξη προ-καπιταλιστικών σχέσεων. Σε πολλά μέρη του κόσμου, για παράδειγμα, υπάρχουν ακόμη φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής. Πολλές έμπειρικές μελέτες στη Λατινική Άμερική δείχνουν ότι και ό καπιταλιστικός και οι προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής συχνά συνυπάρχουν, και έτσι οι ίδιοι αγρότες συμμετέχουν σε ποιοτικά διαφορετικές σχέσεις παραγωγής. Ο Long, επικρίνοντας την ανάλυση του Frank, γράφει ότι η θεωρία της δομικής εξάρτησης δεν είναι ικανοποιητική άκόμη και με την τελειοποιημένη μορφή της, όπως αυτή έχει έφαρμοστεί από τον Cotler.³⁵ Ο Cotler, στή μελέτη του των σχέσεων κυριαρχίας στο Περού (κυρίως στο σύστημα hacienda), άρχίζει χρησιμοποιώντας την έννοια της δορυροποίησης του Frank και τονίζει τον «πλουραλισμό», μία δομή δηλαδή όπου τρόποι κυριαρχίας εκτός από αυτούς που δημιουργεί το πολιτικό σύστημα παραμένουν κεντρικοί. Παρ' όλο που εξακολουθεί να βλέπει τίς σχέσεις σαν κάθεται, υποστηρίζει ότι υπάρχουν διάφοροι τύποι άγροτικών κοινωνικών συστημάτων (παράδοσιες haciendas, έκσυγχρονισμένες, ινδιάνικες άγροτικές κοινότητες, μικρές ιδιοκτησίες), που όμως είναι άλληλο-συνδεδεμένα στο περιφερειακό επίπεδο καθώς και στο γενικότερο δίκτυο κυριαρχίας στο έθνικό επίπεδο. Ύπάρχουν δύο τρόποι για την ανάλυση της κυριαρχίας στο Περού. «Όπου υπάρχει άργη οικονομική άλλαγή, όπως στα όρενα, οι σχέσεις κυριαρχίας είναι τυπικά «παράδοσιακές». Όπου υπάρχει χαμηλή πολεοποίηση (urbanisation), χαμηλή κοινωνικο-οικονομική διαφοροποίηση, πρωτόγονη τεχνολογία και χαμηλή παραγωγικότητα, άπουσία έπικοινωνίας και ύψηλής άναφορητιμότητας, οι Ίνδιάνοι αγρότες της περιοχής έχουν ύψηλά έναλλακτικές λύσεις και είναι έπομένως άναγκασμένοι να υποκύψουν σε προστάτες που έλεγχουν σημαντικούς πόρους της περιοχής (γη και εκπαίδευση). Με αυτό τον τρόπο συνδέονται και με τό έξωτερικό. Οι αγρότες, από την άλλη πλευρά, συχνά προσφέρουν έργασία και άλλες ύπηρεσίες στους πάτρωνες που συνήθως είναι μιγάδες και γαιοκτήμονες («mestizos» και «hacendados»). Η σταθερότητα του συστή-

35. J. Cotler, «Traditional Haciendas and Communities in a Context of Political Mobilisation in Peru» στο R. Stavenhagen (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*, N.Y., Anchor Books, 1970. Έπίσης, «The Mechanisms of Internal Domination and Social Change in Peru», *Studies in Comparative International Development*, τόμ. III, άρ. 12.

ματος, κατά τόν Cotler, διατηρείται εξ αιτίας της ύπαρξης ενός ολόκληρου συστήματος «νορμών» σύμφωνα με τις οποίες οι άγρότες θεωρούν τόν «mestizo» σάν τήν πιο ισχυρή πηγή παροχής ώφελιμάτων. Οί άγρότες έτσι συναγωνίζονται γιά τήν προστασία πού προσφέρουν οι πάτρωνες αντί νά οργανώνονται όριζόντια σάν ομάδα. Ή αλλαγή σέ τέτοιες περιπτώσεις και τό έναλλακτικό πρότυπο, σύμφωνα μέ τόν Cotler, προέρχεται από τόν κρατικό παρεμβατισμό γιά τή δημιουργία έναλλακτικών λύσεων, τήν ανάπτυξη έπιχειρημάτων, τήν κατάργηση κρατικών θεσμών πού έξυπηρετούν άποκλειστικά ή σέ μεγάλο μέρος τούς mestizos και hacendados. Τό μονοπώλιο ύλικών και κοινωνικών πόρων καταστρέφεται και διάφορες κυρίαρχες ομάδες εμφανίζονται σέ διαφορετικούς τομείς δράσης (άγορές, κυβέρνηση, κτλ.).

Ή έρευνα, σύμφωνα μέ αυτό τό πρότυπο, έδειξε ότι σέ ειδικές περιοχές τού Περού υπάρχουν διάφορες μορφές εξάρτησης σάν άποτέλεσμα τής γεωργικής μεταρρύθμισης πού έπέβαλε τό Κράτος και τής υποχρέωσης τών Ίνδιάνων και τών μικροκαλλιεργητών νά εξάγουν τά προϊόντα τους και νά πωλούν τήν έργασία τους στις άστικές άγορές, πού έλέγχονται από ισχυρότερους έμπορικούς και βιομηχανικούς φορείς. Μιά άλλη αίτια γι' αυτό είναι ή εξάρτηση τών άγροτών από κυβερνητικούς και άλλους οργανισμούς γιά τήν άπόκτηση κεφαλαίων και τεχνικών γνώσεων. Οί μελέτες έδειξαν πώς έμποροι, τεχνικοί, έπιχειρηματίες και πολιτικοί μεσολαβητές έχουν συχνά άντικαταστήσει τούς γαιοκτήμονες και μεγαλοϊδιοκτήτες (hacendados).

Ο Cotler άναγνωρίζει τή συνύπαρξη διαφορετικών μονάδων και υπογραμμίζει έμμεσα τήν ανάγκη νά έξεταστούν οι διαρθρώσεις άνάμεσα σέ μη καπιταλιστικούς και τόν καπιταλιστικό τρόποσ παραγωγής. Έντολίζει όμως τήν άνάλυση στις κάθετες σχέσεις και δέν έρευνά τις όριζόντιες τόσο μέσα σ' ένα και μόνο τρόπο παραγωγής όσο και άνάμεσα σέ διάφορους τρόπους. (Οί έργάτες, π.χ., στις παραδοσιακές haciendas συνάπτουν σχέσεις άνάμεσά τους καθώς και μέ άλλες όχι μόνιμα διαμενουσες άγροτικές οικογένειες γιά οικονομικούς, κοινωνικούς ή και θρησκευτικούς λόγους.) Τό πρότυπο πού τονίζει τήν εξάρτηση τού δορυφόρου από τή μητρόπολη μπορεί νά είναι χρήσιμο σέ όρισμένες περιπτώσεις, αλλά είναι άκατάλληλο γιά μελέτες πού περιορίζονται στό τοπικό επίπεδο και πού άσχολούνται μέ ειδικούς τύπους προσωπικών σχέσεων. Έπίσης, είναι άκατάλληλο γιά περιπτώσεις όπου ύπαρχουν άμεσες συνδέσεις μέ τά έθνικά κέντρα.

Σύμφωνα μέ τόν Long, πρόσφατες μελέτες έδειξαν ότι τά όρεινά τού Περού συμμετέχουν σέ ολόκληρη σειρά οικονομικών και κοινωνικών συναλλαγών άπ' εϋθείας μέ τήν πρωτεύουσα, Λίμα, και έχουν έλάχιστη έπαφή μέ τοπικά έπαρχιακά κέντρα.

Γιά νά εξηγηθεί αυτό, υποστηρίζει ό Long, πρέπει νά ληθθούν υπ' όψη παράγοντες, όπως ή εξέλιξη τών έπικοινωνιών μεταξύ πρωτεύουσας και ένδοχώρας, ή θέση όρισμένων άγορών, ό ρυθμός και τό είδος τής μεταναστευτικής έργατών από τά χωριά στά μεταλλεία και στις παράλιες πόλεις, καθώς και ή εξέλιξη όρισμένων κοινωνικών οργανώσεων, π.χ. όμίλων πού περιοδεύουν, πολιτικών οργανώσεων, ψυχαγωγικών συλλόγων, πού άποτελούν τά μέσα μέ τά όποια διατηρούνται οι στενές σχέσεις μέ τήν πρωτεύουσα.³⁶

Αυτή ή άμεση σχέση μητρόπολης-δορυφόρου συνεπάγεται ότι αλλαγές στην ανάπτυξη τών δορυφόρων εξαρτώνται από δυνάμεις τής μητρόπολης. Παρ' όλο πού αυτό είναι γενικά σωστό, γιά τό πρώτο στάδιο, άργότερα οι ίδιοι οι δορυφόροι παίζουν καθοριστικό ρόλο στην κατανομή έθνικών και τοπικών πόρων. Συχνά, γιά παράδειγμα, κόμματα και ομάδες πίεσης έπιτυγχάνουν ευνοϊκή μεταχείριση γιά τις περιοχές τής προέλευσής τους. Τό πρότυπο τού Frank λοιπόν κατευθύνει τήν άνάλυση μακριά από παρόμοια θέματα. Όποιαδήποτε ήγετική ομάδα σέ οποιοδήποτε δορυφόρο άποκτά μητροπολιτικό ρόλο σέ σχέση μέ τούς θαλαδούς της, και τό σχήμα έτσι παρουσιάζεται εξαιρετικά στατικό και ύποτιμάται ό ρόλος τών έσωτερικών παραγόντων στην προώθηση τής οικονομικής και κοινωνικής άλλαγής ή στη διατήρηση τής άνισότητας άνάμεσα σέ διάφορους οικονομικούς και κοινωνικούς τομείς. Τό ίδιο ισχύει και γιά τήν άνάλυση τού Cotler πού τονίζει τούς έξωγενείς παράγοντες άλλαγής (νέες ευκαιρίες άπασχόλησης, δημιουργία έθνικών κομμάτων, αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ έθνικών και τοπικών ήγετικών ομάδων). Όστόσο, οι αλλαγές δέν εξηγούν τή διαφορετική άνάπτυξη άνάμεσα σέ διάφορες μονάδες. Γιά νά εξηγηθεί αυτό, χρειάζεται ιεραρχημένη μελέτη τών έσωτερικών διαφορών τού συστήματος hacienda και τών σχέσεων άνάμεσα στις διάφορες ομάδες πού λειτουργούν μέσα στη μονάδα (άγρότες-ενοικιαστές και haciendados).

Οί παραπάνω έπικρίσεις βέβαια δέν σημαίνουν πώς ή μελέτη τής δομικής εξάρτησης δέν είναι χρήσιμη. Αντίθετα, δείχνει τή διαδικασία οικονομικής άνάπτυξης και κοινωνικής άλλαγής στον Τρίτο Κόσμο ύπογραμμίζοντας ότι ή πορεία αυτή είναι διαφορετική και όχι παράλληλη μ' εκείνη τής Δύσης.

Τρόπος παραγωγής

Ή άνάλυση τών τρόπων παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο άσχολήθηκε πρόσφατα μέ τούς τρόπους μέ τους όποιους ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διαρθρώνεται και τελικά καταλήγει νά έλέγχει τους

36. Long, τό ίδιο, σελ. 264.

παραδοσιακούς μη-καπιταλιστικούς τρόπους. Σχετικά με την ανάλυση της υπανάπτυξης, προσπαθεί να εξηγήσει πώς και γιατί ορισμένες μη καπιταλιστικές μορφές παραγωγής παραμένουν παρά την ενσωμάτωσή τους σε σύγχρονα συστήματα εμπόρευματοποίησης και αγοράς. Κύριο θεωρητικό έδω, εκτός από τον Althusser με τον οποίο δεν θ' ασχοληθούμε εδώ, είναι οι Γάλλοι οικονομικοί άνθρωπολόγοι, όπως ο Meillassoux, που επηρεάστηκαν από τον Althusser. Ο Meillassoux βλέπει τους κοινωνικούς σχηματισμούς σαν συνδυασμούς διαφόρων τρόπων παραγωγής, από τους οποίους ένας είναι κυριαρχικός.³⁷

Αντίθετα από τον Frank, αυτοί που ακολουθούν την ανάλυση με βάση τον τρόπο παραγωγής τονίζουν την παραγωγή και όχι την κυκλοφορία, καθώς και τον κοινωνικό έλεγχο που εξασφαλίζει τη διατήρηση των μέσων φυσιολογικής αναπαραγωγής της ζωής του ανθρώπου/παραγωγού αντί για τον έλεγχο των μέσων παραγωγής. Στην Αφρική, κατά τον Meillassoux,

«όχι μόνο η αναπαραγωγή της επιβίωσης αλλά και η αναπαραγωγή της μονάδας, βιολογικά και δομικά, εξασφαλίζεται με τον έλεγχο των γυναικών που θεωρούνται ο φυσιολογικός φορέας άναπαραγωγής του παραγωγού... Ο έλεγχος των γυναικών και της συζυγικής πολιτικής δημιουργεί νέο πρότυπο κυκλοφορίας ανάμεσα στις κοινότητες και όχι μόνο στο εσωτερικό κάθε μιάς τους. Πολλά 'άσχετα' φαινόμενα στο λεγόμενο σύστημα 'άναλλαγών' αυτόν τον κοινωνιών μπορούν να εξηγηθούν, όταν η ανάλυση γίνει μ' αυτόν τον τρόπο, όπως π.χ. οι έννοιες του δώρου, της αξίας, της αμοιβαιότητας και της προικας, καθώς και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά άγαθων και πλούτου, που είναι ποιοτικά διαφορετικά από τα 'πριονία' ή το 'κεφάλαιο'».³⁸

Γιά τον Meillassoux, ένα οικονομικό σύστημα έχει μία έγγενη σκοπιμότητα που είναι απαραίτητο να εξεταστεί αν θέλουμε να κρίνουμε κατά πόσο αυτό μπορεί να μεταβληθεί. Μιλώντας για τους αγροτικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, γράφει:

«οι αγροτικοί αυτοσυντηρητικοί σχηματισμοί βασίζονται λιγότερο στον έλεγχο των μέσων υλικής παραγωγής και περισσότερο στα μέσα ανθρώπινης αναπαραγωγής, την επιβίωση δηλαδή και τις γυναίκες. Ο σκοπός τους είναι η αναπαραγωγή της ζωής σαν προϋπόθεση για την παραγωγή... Άλλαξη προς υλικούς παραγωγικούς σκοπούς ή μετάθεση δηλαδή από μία κατάσταση όπου η παραγωγή προορίζεται για την αυτοσυντήρηση και τη διαίτησή των παραγωγών προς μία κοινωνία όπου η παραγωγή προορίζεται για την εξωτερική αγορά, αναγκαστικά επιφέρει ριζική αλλαγή αν όχι και την κοινωνική καταστροφή των κοινοτήτων... Οι απόπειρες επιβολής παραγωγικών και εμπορικών θεσμών, όπως συνεταιρισμών ή κοινοτήτων συγγενών ή χωριών, αποτυγχάνουν με μεταβάλλοντες τις κοινωνίες σε ένδεχόμενα συστήματα τάξεων».³⁹

Ο Meillassoux επίσης υποστηρίζει ότι οι καπιταλιστές, γνωρίζοντας τη δυνατότητα αυτής της αντίφασης, δρουν ένσυνείδητα για να διατηρήσουν την άρχική δομή. Οι αγροτικές αυτοσυντηρούμενες κοινότητες εκπληρώνουν λειτουργίες που ο καπιταλισμός προτιμά να μην αναλαμβάνει στις υπανάπτυκτες χώρες, όπως π.χ. η κοινωνική ασφάλιση. Ο Meillassoux αναφέρει περιπτώσεις στην Αφρική και υποστηρίζει ότι ο πληθυσμός είναι αναγκασμένος να πωλεί την εργατική του δύναμη για να πληρώσει τους φόρους και να κερδίσει λίγα χρήματα. Έφ' όσον το καπιταλιστικό σύστημα δεν χορηγεί ικανοποιητική κοινωνική ασφάλιση (συντάξεις γήρατος, επιδόματα άσθενείας και ανεργίας κ.ά.), οι άνθρωποι πρέπει να βασιστούν σε εναλλακτική κοινωνικο-οικονομική οργάνωση για να καλύψουν τις βασικές αυτές ανάγκες. Συνεπώς, η διατήρηση των σχέσεων με το χωριό και την οικογένεια είναι απαραίτητη για τους εργαζόμενους. Απαραίτητη είναι επίσης και η διατήρηση του παραδοσιακού τρόπου παραγωγής σαν του μόνου κατάλληλου να εξασφαλίσει την επιβίωση.

Δομολειτουργικοί κοινωνιολόγοι θά απέδιδαν έως παρόμοιες καταστάσεις σε ψυχολογικές ή καθαρά πολιτιστικές αιτίες, ή ακόμη στην ύπαρξη «διττής» οικονομίας. Η έννοια της «διττής» οικονομίας όμως αποκρύπτει την εκμετάλλευση που υφίστανται οι κοινωνίες που τώρα έχουν ενσωματωθεί σαν οργανικά συστατικά της καπιταλιστικής παραγωγής για να συντηρούν τους προσωρινά μη παραγωγικούς εργάτες του καπιταλιστικού τομέα και να τους χορηγούν τους απαραίτητους πόρους για την επιβίωσή τους. Έξ αιτίας αυτής της διαδικασίας απορρόφησης, συμπεραίνει ο Meillassoux, οι αγροτικές κοινότητες, που διατηρούνται σαν αποθήκες φθηνής εργασίας, ύπονομεύονται και ταυτόχρονα διατηρούνται σε κατάσταση διαρκούς κρίσης αντί να προχωρούν όμαλά προς τον καπιταλισμό.⁴⁰ Ο Meillassoux και άλλοι μαρξιστές ανθρωπολόγοι, όπως ο Godelier, ο Ray κτλ., τείνουν να περιορίζουν τις αναλύσεις τους σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες μόνο. Στις πιο αναπτυγμένες κοινωνίες όμως το πρόβλημα είναι περισσότερο πολυσύνθετο. Η μελέτη του Long⁴¹ με θέμα την οικονομική μεσιτεία στο σύστημα hacienda και μικρής ιδιοκτησίας στο Περού υπογραμμίζει ακριβώς αυτόν τον πολυσύνθετο χαρακτήρα. Ο Long αναλύει το οικονομικό σύστημα hacienda σαν αυτό να αντιπροσωπεύει ένα συνδυασμό κοινωνικών σχέσεων που βασίζεται σε διάφορους τρόπους παραγωγής και όπου ο τρόπος παραγωγής της hacienda μέσω των οικονομικών δεσμών συνδέει στενά τον ένοικιο-εργάτη (colono) με τον καπιταλιστή (hacendado) που εί-

37. C. Meillassoux, «From Reproduction to Production», *Economy and Society*, τόμ. 1, άρ. 1, άρ. 98.

38. Το ίδιο, σελ. 100.

39. Το ίδιο, σελ. 102.

40. Το ίδιο, σελ. 103.

41. Long, το ίδιο.

ναι ιδιοκτῆτης καί πού τελικά ἐλέγχει ἐπίσης τά μέσα παραγωγῆς. Ὁ *colono*, ὡστόσο, γενικά συνδέεται μέ τόν *hacendado* ὄχι μόνο μέ οἰκονομικούς δεσμούς ἀλλά καί μέ ἄλλου εἶδους σχέσεις, πού βασίζονται πρὸς πνευματικές συγγένειες καθὼς καί στή συμμετοχή του σάν μέλους σέ κοινές θρησκευτικές ὀργανώσεις. Ὁ *Long* τονίζει τὴν ἀνάγκη λεπτομεροῦς ἀνάλυσης αὐτῶν τῶν σχέσεων καί τὸν τρόπον μέ τόν ὁποῖο ἐνισχύονται καί διατηροῦνται οἱ κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς. Ὁ πολυσύνθετος χαρακτηριστὴς παρόμοιων σχέσεων ἀποκαλύπτεται μέ τὴν ἐξέταση τῆς συμμετοχῆς διαφόρων οἰκογενειῶν σέ διαφόρους τρόπους παραγωγῆς. Ἔτσι, τὰ μέλη μιάς ἀγροτικῆς οἰκογένειας πού εἶναι ἰδιοκτῆτες μικροῦ κομματιοῦ γῆς μποροῦν περιοδικά νά ἐργάζονται σέ κοινές *haciendas* ἢ σέ ἐμπορικά ἀγροκτῆματα ἢ, ἂν διαθέτουν τὰ μέσα, νά ἐνοικιάζουν ἢ νά καλλιεργοῦν γῆ πού ἀνήκει σέ γειτονική οἰκογένεια μέ δικαίωμα συμμετοχῆς στή συγκομιδῇ. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἴδια οἰκογένεια μπορεῖ νά συνδέεται μέ τὸ μεταλλευτικὸ τομέα μέσω ἑνός ἀπὸ τὰ μέλη της ἢ ἀκόμη νά ἀσχολεῖται μέ τὴν οἰκοτεχνία γιὰ τὴν παραγωγή διαφόρων ἀντικειμένων πού θά πουλήσει ἢ θά ἀνταλλάξει στὴν τοπικὴ ἀγορά. Ἔτσι, ἡ ὑπαρξὴ ἄλλων τρόπων παραγωγῆς (καπιταλιστικοῦ καί μη-καπιταλιστικοῦ) ἐπιτρέπει στὴν ἀγροτικὴ οἰκογένεια, πού λειτουργεῖ μέσα σ' ἕνα σύστημα, κατ' ἀρχὴν, μικρῆς ἰδιοκτησίας, νά ἐξασφαλίζει τὰ μέσα γιὰ τὴν αὐξησὴ τοῦ εἰσοδήματός ἢ τὴν ἀπόκτησιν προσθέτων πόρων γιὰ τὴν κάλυψη δαπανῶν πού ἔχουν ἢ δὲν ἔχουν σχέσιν μέ τὴν παραγωγή. Ἄπ' τὴν ἄλλη μερὴ, ὁ *hacendado* ἐπίσης ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν κατάστασιν μιά καί ἡ διατήρησιν τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας τοῦ ἐξασφαλίζει ἐποχικῶς ἀγροτικούς ἐργάτες, ὅταν τοὺς χρειάζεται.⁴² Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού χαρακτηρίζουν ἕνα τρόπο παραγωγῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνέχισιν τῶν σχέσεων πού καθορίζονται ἀπὸ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς.

Τὸ πρότυπο τοῦ *Frank* τονίζει τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους διάφορα ἀγροτικὰ συστήματα ἐνσωματώνονται σέ τοπικές καί περιφερειακές δομὲς ἀγορῆς μέσω τῆς κυριαρχικότητας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Δὲν ἐξετάζει ὡστόσο τὶς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στούς διάφορους τρόπους παραγωγῆς εἴτε στὸ τοπικὸ εἴτε στὸ ἐθνικὸ ἐπίπεδο. Ἐπίσης, παραμελεῖ ἄλλους τρόπους ὀριζοντίων σχέσεων τόσο μέσα σ' ἕνα τρόπο παραγωγῆς ὅσο καί μεταξὺ διαφόρων τρόπων παραγωγῆς. Ἀντίθετα, ἡ ἐξέταση τῶν τρόπων παραγωγῆς ὀδηγεῖ στὴν ἀνάλυσιν τῶν διασυνδέσεων μεταξὺ παραγωγικῶν συστημάτων καί τοπικῶν καί ἐθνικῶν ἀγορῶν. Ὁ *Long* καταλήγει τονίζοντας τὴ σπουδαιότητα τῶν ἀνθρωπολογικῶν μελετῶν πατρωνίας, ἐκθέτοντας

ταυτόχρονα καί τὰ ὀριά τους ὅσον ἀφορᾶ στὴν εἰδικὴ σχέση μέ τὴν ὑπάνπτυξιν. Ἡ σπουδαιότητά τους ἔγκειται στὸ ὅτι ἐντοπίζουν τὶς ὁμάδες καί τὰ άτομα πού ἔχουν στρατηγικὴ θέση στὸ σύστημα διαρθρώσεων μεταξὺ τοπικῶν ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν καί τῆς εὐρύτερης περιφερειακῆς καί ἐθνικῆς δομῆς. Οἱ μελέτες αὐτές βοηθοῦν στὴν κατανόησιν τῶν μηχανισμῶν ἰδιοποίησης τοῦ οἰκονομικοῦ πλεονάσματος καί τοῦ βαθμοῦ ἐπένδυσης αὐτοῦ τοῦ πλεονάσματος στὴν τοπικὴ παραγωγή. Ἐπίσης, περιγράφουν τὰ κοινωνικά χαρακτηριστικὰ τῶν οἰκονομικῶν μεσιτῶν (π.χ. συγχωριανοὶ ἢ ἀπὸ τὴν πόλιν), τὶς ἐπαγγελματικὰς τὸς σχέσεις, τὶς ἐπαφὰς τοὺς μέ τὶς πόλεις, τὸν πολιτικὸν τὸν ρόλο καί τὴν ἐξουσία τους, καί ἐξετάζουν τὰ κυκλώματα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού τοὺς ἐπιτρέπουν νά σταθεροποιῦν τὶς θέσεις τους. Ὁ ἴδιος ὁ *Long* καί ἄλλοι ἔχουν δεῖξει πῶς σχέσεις πού βασίζονται σέ συγγενικούς, φυλετικούς, θρησκευτικούς δεσμούς, «*compradrazgo*», ἢ σχέσεις πολιτικῆς πελατείας χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν ὠφελημάτων.

Ὅσο γιὰ τὶς ἀδυναμίες τῆς ἀνάλυσης μέ βάση τοὺς τρόπους παραγωγῆς, διαπιστώνομε ὅτι, ἐνῶ ἡ μέθοδος συμβάλλει στὴν κατανόησιν τῶν ὀριζοντίων σχέσεων στὸ τοπικὸ ἐπίπεδο καί βοηθεῖ στὴν περιγραφή τῆς λειτουργίας τους γιὰ τὴ διατήρησιν καθέτων σχέσεων (μεταξὺ μητροπόλεως καί δορυφόρου), δὲν ἀναλύει τὶς δραστηριότητες καί τὴ στρατηγικὴ ἰσχυρῶν μεσιτῶν (π.χ. *hacendados*): πῶς δηλαδὴ ὀργανώνονται καί σχετίζονται μέ ἄλλες ὁμάδες. Ἀντίθετα, γι' αὐτὸ χρειάζεται μιά προοπτικὴ πού νά ἐνσωματώνει τοὺς κοινωνικοὺς φορεῖς δράσης. Ὁ *Long* μᾶς δίνει ὀρισμένες ἀρχικὰς προτάσεις ἐρευνας: τὸν τρόπο δηλαδὴ μέ τὸν ὁποῖο δημιουργοῦνται καί διατηροῦνται οἱ σχέσεις μεταξὺ μεσιτῆ καί συστημάτων τοπικῆς παραγωγῆς καί κατανομῆς, ὅπως ἐπίσης μεταξὺ μεσιτῆ καί ἐξωτερικοῦ συστήματος, ἀφοῦ ἕνας μεσιτῆς ἐξ ὀρισμοῦ λειτουργεῖ καί στὸν τοπικὸ καί στὸν ἐξωτερικὸ χῶρο.

Συμπερασματικά λοιπόν καί περιληπτικά, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀναλύσεις πού βασίζονται στὸ πρότυπο τοῦ *Frank* ἢ τῆς δομικῆς ἐξάρτησης, παρ' ὅλη τὴν ὀρθότητα τῆς γενικῆς τους θέσης, τονίζουν μόνο τὴ διείσδυσιν τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας στὸν Τρίτο Κόσμο, ὑποτιμοῦν τὴ συνυπαρξὴ διαφόρων παραγωγικῶν συστημάτων στὸ τοπικὸ, περιφερειακὸ καί ἐθνικὸ ἐπίπεδο καί μαζί τὴν προαρμοστικότητα τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τὶς συνέπειές της. Ἡ ἔμφασις πού δίνουν στὴν κάθετη σχέση μητροπόλεως-περιφέρειας ἐπισκιάζει τοὺς ὀριζόντιους δεσμοὺς πού διατηροῦν τὴ δομὴ ἐξάρτησης. Ἡ ἔμφασις στὸν ἱμπεριαλισμὸ καί στὴν ἀποικιοκρατία, σάν τὶς κυριότερες δυνάμεις ἀλλαγῆς, ἐπισκιάζει τοὺς ἐσωτερικοὺς κοινωνικοὺς

42. *Long*, τὸ ἴδιο, σελ. 271.

νικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που ύπεισέρχονται, καθώς και τις συνέπειες που έχουν.

Η μέθοδος του τρόπου παραγωγής πάλι συμβάλει στην κατανόηση της πολυδομικής φύσης του Τρίτου Κόσμου και της διατήρησης των προκαπιταλιστικών τρόπων, έστω και αν δίνει μεγάλη σημασία στην ύπόθεση ότι η δομή είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση όρισμένων σχέσεων. Έξηγει πώς διάφορες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής λειτουργούν για την ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάματος άκόμη και αν δέν δίνει μεγάλη προσοχή στην ειδική περίπτωση των μεσιτών και του τρόπου με τον όποιο αυτοί άποκτούν και διατηρούν την κυριαρχία τους.

Τελικά, χρειάζεται μιά συνολική μέθοδος που νά εξετάζει τόσο τις δομικές διαθρώσεις όσο και τις ειδικές σχέσεις άτόμων και ομάδων, αν θέλουμε νά καταλάβουμε πώς και γιατί οι σχέσεις πελατείας λειτουργούν στά πλαίσια της έξάρτησης.

ΜΕΡΟΣ Β

πολιτική πελατεία και έλληνική πολιτική

Η σύγχρονη Έλλάδα, αν και άποτελεί μέρος της Εύρώπης, διαφέρει από τις βιομηχανοποιημένες ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με τους ειδικούς, οι διαφορές αυτές δέν μπορούν νά έξηγηθούν μόνο σαν άποτέλεσμα της χαμηλής έκβιομηχάνισης αλλά βασίζονται σέ διαφορές στην κοινωνική δομή. Η Έλλάδα, σέ αντίθεση με την υπόλοιπη Δυτική Εύρώπη, εμφανίζεται σαν σύγχρονο έθνος τό 19ο αιώνα σαν άποτέλεσμα της άποσύνθεσης της Τουρκικής Αυτοκρατορίας, χωρίς νά έχει γνωρίσει φεουδαρχικό παρελθόν. Η θέση αυτή ύποστηρίζεται άπό έπιστήμονες, όπως ό Μουζέλης.⁴³ Όστόσο, δέν είναι βέβαιο ότι η έλλειψη φεουδαρχικού παρελθόντος μπορεί νά θεωρηθεί υπεύθυνη για τη διαφορετική εξέλιξη της Έλλάδας άπό την Εύρώπη, ως προς τις σχέσεις πελατείας, ούτε ως προς τις άρνητικές διασυνδέσεις μεταξύ καπιταλιστικού και μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Μιά τέτοια θεωρία θά συνεπάγεται ότι χώρες με φεουδαρχικό παρελθόν θά άνέπτυξαν διαφορετικά συστήματα. Και όμως, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις της Λατινικής 'Αμερικής, της 'Ισπανίας και της 'Ιταλίας (με κάπως διαφορετική μορφή, άκόμη και της Γαλλίας), παρ' όλο τό φεουδαρχικό παρελθόν, η πολιτική πελατεία και μαζί στοιχεία ύπανάπτυξης είναι πολύ έντονα χαρακτηριστικά. Βέβαια, ό Μουζέλης φθάνει στό

συμπέρασμα αυτό γιατί συγκρίνει την Έλλάδα με τη Μ. Βρετανία κυρίως, όπου ό φεουδαρχισμός και ό καπιταλισμός ήταν ένδογενή συστήματα.

Οι περισσότερες μελέτες με θέμα την Έλλάδα μπορούν νά διαιερευθούν σέ δύο έκ διαμέτρου αντίθετες θεωρήσεις: α) έμπειρικές μελέτες στρωμάτωσης που έξετάζουν την κατανομή διαφόρων χαρακτηριστικών στον πληθυσμό χρησιμοποιώντας την έννοια της τάξης μάλλον σαν στατιστική κατηγορία (τά κριτήρια διαίρεσης είναι εισόδημα, έπάγγελμα, πρότυπα κατανάλωσης) και μαρξιστικές άναλύσεις που συχνά ύπερτονίζουν τη σπουδαιότητα των τάξεων σαν συλλογικών φορέων δράσης σέ σχέση με την παραγωγή, άποκλείοντας έτσι τη σχετική άυτονομία ομάδων που κινούνται σέ χώρους που δέν έχουν άμεση σχέση με την οικονομία (πολιτική, θρησκεία κτλ.). Οι μελέτες αυτές θεωρούν ότι τά πολιτικά γεγονότα άντικατοπτρίζουν αυτόματα άλλαγές στην ύποδομή.

Η έννοια της πατρωνίας έχει χρησιμοποιηθεί εύρως στην άνάλυση της έλληνικής πολιτικής ζωής και ιδιαίτερα των πολιτικών κομμάτων, συχνότερα άπό ξένους παρά άπό Έλληνες. Ήδη τό 1833, ό Thiersch, Βαυαρός μελετητής, χαρακτήρισε τό έλληνικό πολιτικό σύστημα σαν σύστημα πολιτικής πελατείας. Την ίδια έκτίμηση έκαμαν άργότερα Γάλλοι και 'Αγγλοι φιλέλληνες.⁴⁴ Στη σύγχρονη φιλολογία, ό Campbell, για πρώτη φορά, χρησιμοποίησε την έννοια της πατρωνίας, για νά αναλύσει τη σύγχρονη έλληνική κοινωνία. Είδε τους δεσμούς και τις σχέσεις των Σαρακατσάνων στο Ζαγόρι της 'Ηπειρου με την εύρύτερη κοινωνία σαν μιά παράλληλη ιεραρχία που λειτουργεί παράπλευρα με την Κυβέρνηση και που επιτρέπει στους Βοσκούς νά συναλλάσσονται με τη γραφειοκρατία. Ό Campbell θεωρεί ότι η δομή της πατρωνίας

«βασίζεται σέ κοινωνικές σχέσεις άνάμεσα σέ πελάτες που άναζητούν άτομο με ικανότητα και φίλιες που θά τους προστατεύσει και πάτρωνες που άνταναβάνουν αυτά τά καθήκονα και που σέ άντάλλαγμα δέχονται πολιτική πίστη. Πρόκειται για δούη που έκτείνεται προς τά άνω και, περνώντας άπό δικηγόρους και άπό βουλευτές, συνδέεται με τό κοινοβούλιο. Έτσι, η όργάνωση της κυβέρησης και η δομή της πατρωνίας είναι παράλληλες ίεραρχίες».⁴⁵

Παρ' ότι οι σχέσεις πατρωνίας παρατηρούνται κυρίως σέ άγροτικές κοινωνίες, όπου οι πάτρωνες

43. Ν. Μουζέλης, *Σύγχρονη Έλλάδα, Όψεις Ύπανάπτυξης*, Λονδίνο, McMillan, 1978.

44. F. Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce*. Leipzig, 1833. Piscatory to Guizot, *Textes et Documents, la Grèce d'Orhon*. G. Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*, Oxford, Tozer 1877. A. Grenier, *La Grèce en 1863*, Paris, 1863.

45. J. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Oxford, 1964, σελ. 260.

ἐλέγχουν τούς περιορισμένους πόρους, ὅπως τῆ γῆ, τίς πιστώσεις, τὴν πρόσβαση στὴν παιδεία κτλ., πόρους γιὰ τούς ὁποίους οἱ πελάτες, πού ταξικά βρισκόνται χαμηλότερα, συναγωνίζονται μεταξύ τους, σύμφωνα μέ τόν Wolf,⁴⁶ παρόμοιες σχέσεις δέν ἀνήκουν ἀποκλειστικά στίς ἀγροτικές περιοχές ἀλλά διεισδύουν καί στίς πόλεις. Αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα, σύμφωνα μέ τόν Wolf, τῆς συνειδητοποίησης τῶν πλεονεκτημάτων πού ὑπάρχουν στίς δυαδικές σχέσεις σάν τρόπου ἐνσωμάτωσης ὀρισμένων ὁμάδων στήν κεντρική δομή καθώς ἐπίσης καί τῆς δυνατότητας διαίρεσης τῶν ἀγροτῶν (ἢ τῶν ἐργατῶν), προλαμβάνοντας τή δημιουργία ὀριζοντίων σχέσεων. Ἔτσι, ἡ πατρωνία τώρα υἰοθετεῖται ἀπό τό Κράτος. Μέ τὴν προσφορά δικαιωμάτων πατρωνίας σέ μεγάλες γραφειοκρατικές μονάδες, ἀντικαθίσταται ἡ σχέση Κράτους καί πολίτη μέ τὴν προσωπική συμμαχία μεταξύ ἐιδικῶν προστατῶν καί τῶν πελατῶν τους. Ὁ Weingrod τονίζει τό ἴδιο σημεῖο στήν κριτική πού κάνει στό πρότυπο τῶν Lattimore τῆς «κυβελικῆς δομῆς» τοῦ Κινεζικοῦ Κράτους.

«Ἡ πολιτική δομή τοῦ Κράτους συγκεντρώνεται στήν πρωτεύουσα καί στίς μεγάλες πόλεις καί ἀπλώνεται στίς ἀγροτικές περιοχές μόνο γιὰ τή διατήρηση τῆς τάξης καί τῆς συλλογῆς φόρων. Τό Κράτος δέν προσπαθεῖ ν' ἀλλάξει τὴν ἐπαρχία. Μᾶλλον τό ἀντίθετο συμβαίνει, ὅταν κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἐπισκέπτονται ἀραιά τὴν ἐνδοχώρα, ἐνῶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἐκεῖ δηλώνει τὴν παρουσία τῆς μέ τῃ μορφῇ τῆς ἀστυνομίας, τῶν δικαστηρίων, τῆς ἐφορίας κτλ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ σχέση πελατείας χρησιμεύει σάν εἶδος ἐνδιάμεσου, μεσοβλητικοῦ μηχανισμοῦ».⁴⁷

Στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἐμφάνιση τῶν κομμάτων δέν σήμανε καί τό τέλος τῶν σχέσεων πατρωνίας. «Ἀσύμμετρες φιλίες» ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν μεταξύ τῶν οικονομικῶν ἰσχυρῶν καί μέ ἐπαγγελματικές ἰκανότητες καί τῶν ἀγροτῶν. Ὁ Campbell δείχνει τὴ συνυπαρξὴ δύο τύπων πατρωνίας, ὅταν σχολιάζει τὴν πνευματικὴ συγγένεια στό Ζαγόρι. Οἱ Σαρακατσάνοι συνδέονται μέ ἰσχυροὺς συγχωριανούς μέσω τοῦ βαπτίσματος τῶν παιδιῶν τους. Προσφέρουν δῶρα καί σέ ἀντάλλαγμα δέχονται οικονομικὴ βοήθεια καί ἐπαφές μέ τὸν κύκλο τῶν προστατῶν. Ὡστόσο, οἱ πολιτικές ἐπαφές συνήθως ἐξασφαλίζονται ἀπὸ δικηγόρους πού συχνά κατέχουν τὴ θέση τοῦ τοπικοῦ κομματάρχη ἐναντί χρηματικῆς ἀμοιβῆς.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ, σύμφωνα μέ τόν Campbell, δημιουργεῖται καί ἀπὸ τό γενικό χαρακτῆρα τῆς νομοθεσίας τῆς ὁποίας ἡ ἐφαρμογὴ καί ἐρμηνεία ἀνήκει στούς κρατικούς ὑπαλλήλους. Ὁ Campbell τὸ

νίζει τὴ σπουδαιότητα τῆς πατρωνίας μιά καί ἡ κοινότητα, πού διαφοροετικά εἶναι ἀπομονωμένη καί ἐχθρική πρὸς τό Κράτος, ἐνσωματώνεται ἔτσι στό εὐρύτερο πλαίσιο μέσω τῆς οἰκογένειας καί τῶν πρωτοπικῶν ὑποχρεώσεων παρά μέσω τῆς συμμετοχῆς σέ μεγάλες αὐτοκυβερνητικὲς ὁμάδες, πού θά εἶχαν τὴ δυνατότητα νά ἀσκήσουν μεγαλύτερη πίεση καί νά προβάλλουν ἀντίσταση στήν κρατικὴ ἐξουσία. Ἀφ' ἑτέρου, συνεχίζει ὁ Campbell, οἱ σχέσεις πατρωνίας δημιουργοῦν ἕνα εἶδος δικαιούσης στὴ διανομὴ διευκολύνσεων καί προνομίων καί ἕνα εἶδος ἐλέγχου στήν ἐξαπάτηση τοῦ κόσμου.

Ἡ μελέτη τοῦ Campbell εἶναι τυπικὴ ἀνθρωπολογικὴ ἐργασία καί κατὰ συνέπεια πάσχει ἀπὸ τίς ἀδυναμίες τῶν ἐμπειρικῶν μελετῶν πού περιορίζονται σέ μικρὲς κοινότητες. Ἡ ἱεραρχία πού ἀνακαλύφθηκε στό Ζαγόρι καί ἡ φύση τῶν Σαρακατσάνων δέν εἶναι ἴδιες σέ ὅλες τίς δομὲς ἐξουσίας στίς διάφορες κοινότητες τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Campbell, παρ' ὅλο πού περιγράφει μέ ἀκρίβεια αὐτὴν εἰδικὴ δομὴ πατρωνίας στὴ Βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, δέν ἐξετάζει τούς λόγους γιὰ τούς ὁποίους ἡ πατρωνία διατηρεῖται σάν τρόπος ἐνσωμάτωσης τῶν Σαρακατσάνων ἢ ἄλλων ὁμάδων. Ἡ δήλωση ὅτι ἡ κοινότητα ἐνσωματώνεται μέσω τῶν πρωτοπικῶν ὑποχρεώσεων παρά μέσω τῶν ὁμάδων ἐκείνων πού θά προέβαλλαν ἀντίσταση στό Κράτος, παρ' ὅλο πού εἶναι σωστὴ, εἶναι ταυτόχρονα χαρακτηριστικὴ τῆς θεωρήσεως πού τονίζει τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ συστήματος, δηλαδή τὴ διατήρηση τῆς παρουσίας ἱεραρχίας καί τοῦ status quo, καί ὅχι τὴν ὀργανικὴ ἐνσωμάτωση τῶν ἀτόμων καὶ τῶν πληθυσμῶν. Ὁ Campbell δέν δίνει τὴ δέουσα προσοχὴ στό ἔθniko καί διεθνὲς πλαίσιο πού ἀλλάζει καί μέσα στό ὁποῖο βρίσκεται καί τό Ζαγόρι· καί πάλι δηλαδή περιορίζεται στόν ἀνθρωπολογικὸ χαρακτῆρα τῆς ἐρευνας.

Ἔτσι, ἡ μόνη προσπάθεια ἐπέκτασης ἀπὸ τό τοπικό στό ἔθniko ἐπίπεδο περιορίζεται στὴν ἐξέταση τῶν δεσμιῶν μέ τούς τοπικούς μεσάζοντες. Ὡστόσο, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Wolf,⁴⁸ εἶναι δυνατό νά ἐφαρμοστεῖ ἡ ἔννοια τῆς τάξης, κι ἔτσι νά πλατύνει τὴ σκοπιὰ τῆς ἀνθρωπολογικῆς μελέτης καί σὰ συμπεριλάβει ὁμάδες, ἀντὶ γιὰ ἄτομα, σάν φορεῖς δράσης. Μιά τέτοια χρῆση τῆς ἔννομιας τῆς τάξης εἶναι χρῆσιμη γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὑποστηρίζει καί ὁ Μουζέλης, μιά καί, ἀντίθετα ἀπὸ τούς ἀρρικανικούς ἢ ἄλλους φυλετικούς καί περιφερειακούς σχηματισμούς, παρ' ὅλο πού παρουσιάζει στοιχεῖα ὑπανάπτυξης, ἔχει ἔθniko ὁμοιογένεια καί εἶναι σχετικὰ βιομηχανοποιημένη.⁴⁹ Ἀπὸ τόν Campbell ἡ ἐν-

46. E. Wolf, *Peasants*, New York, 1966.

47. A. Weingrod, «Patrons, Patronage and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 10, 1967-68, σελ. 382.

48. E. Wolf, *Peasant Wars in the 20th Century*, London, Faber 1971.

49. N. Μουζέλης, *Modern Greece, Facets of Underdevelopment*, London, MacMillan 1978.

νοια τής πατρωνίας πέρασε στή φιλολογία τής Κοινωνιολογίας καί τής Πολιτικής Έπιστήμης. Χρησιμοποήθηκε γιά νά εξηγηθεί τό χαρακτήρα τών πολιτικών κομμάτων καί γιά νά αναλύσει ολόκληρη τήν έλληνική πολιτική ζωή.

Οί έργασίες μέ θέμα τά πολιτικά κόμματα διαρροούνται χονδρικά σέ τρείς χρονικές περιόδους. Σ' αυτές πού εξετάζουν τίς προεπαναστατικές καί πρώτες έλληνικές εξελίξεις μέ τό σχηματισμό όμίλων καί κομμάτων στά πλαίσια τής οθωμανικής έξουσίας, τής επανάστασης καί τής ανεξαρτησίας, τού έμφυλίου πολέμου, τής ξένης επέμβασης καί τής ψήφισης τού πρώτου Συντάγματος. Σ' αυτές πού αναλύουν τό μεσοπόλεμο διάστημα, τό δικασμό, τίς πρώτες προσπάθειες εκβιομηχάνισης, γεωργικής μεταρρύθμισης, άφιξης τών προσφύγων καί τήν είσοδο ξένου κεφαλαίου. Τέλος, σ' αυτές πού εξετάζουν τή μεταπολεμική περίοδο, τήν κυριαρχία τής ΕΡΕ καί τά άποτελέσματα τού έμφυλίου πολέμου.

Στήν πρώτη κατηγορία άνήκει ή ένδιαφέρουσα μελέτη τού Πετρόπουλου,⁵⁰ μελέτη πού συνδυάζει έμπειρική έρευνα καί συνεχή άναφορά στή θεωρία. Η Ιστορική αυτή άνάλυση έντοπίζει τά άνεπίσημα κυκλώματα πολιτικής πελατείας άπό τήν προεπαναστατική Έλλάδα καί τά παρακολουθεί στις μεταμορφώσεις τους άπό περιφερειακούς καί τοπικούς όμίλους στά πρώτα έθνικά κόμματα τής Έλλάδας. Ο Πετρόπουλος ύποστηρίζει ότι, αντίθετα μ' αυτό πού όλοι νόμιζαν, τά κόμματα δέν ήσαν δημιουργήματα τών ξένων δυνάμεων ή τών δυτικοποιημένων Έλλήνων άλλα βασίζονταν στις συμμαχίες τών πελατειών πού ύπήρχαν στήν Έλλάδα κατά τή διάρκεια τής τουρκικής κυριαρχίας. Θεωρεί ότι οι ρίζες τής πελατείας βρίσκονται στά ίθαγενή ήθη καί έθιμα (όπως καί οι λειτουργικοί γενικά). Φαίνεται έπίσης νά συμφωνεί καί μέ τόν Weingrod, ότι ή πατρωνία έμφανίζεται σέ τεμαχισμένες περιοχές καί κοινότητες.⁵¹ Αυτή ή άπομόνωση δημιουργεί «κενά», καί οι «πελάτες» πού άναζητούν «πάτρωνες» ζηληθούν άπό αυτά τά «κενά». Οι πελατείες τού Πετρόπουλου στήν προεπαναστατική Έλλάδα έκτελούν τίς αποφάσεις τού σουλτάνου, προέρχονται άπό τήν οικονομικά άνεξάρτητη τάξη (έκείνων δηλαδή πού είχαν περιουσίες)⁵² καί άνήκουν σέ οικογένειες, όπως τούς Ζαΐμηδες, τούς Λόντους, Δεληγιάννηδες, Μαυρομιχάληδες, Κουντουριώτηδες. Όταν μέ τήν Έπανάσταση ή τουρκική κυριαρχία εκλείπει σάν πηγή έξουσίας γιά τίς παραπάνω οικο-

γένειες, εμφανίζονται άλλες πηγές, όπως ή Φιλική Έταιρεία πού αντιπροσωπεύει τώρα τή συγκεκριμένη επαναστατική ήγετική ομάδα, ή οι Βουλές πού αποφασίζουν στό όνομα διαφόρων έπαρχιών ή τού Έθνους. Η νέα κατάσταση εισάγει νέους ανταγωνιστές γιά τήν κρατική έξουσία, τούς καπετάνιους, πού ήσαν απαραίτητοι γιά τήν επίβιωση τής χώρας σέ περίοδο πολέμου καί τούς Φαναριώτες ή «έτερόχθονες» Έλληνες. Στους πρώτους άνήκαν οι οικογένειες Κολοκοτρώνη, Άνδρούτσου, ένθ' οι δεύτεροι περιλαμβάνουν τίς οικογένειες Ύψηλάντη, Μαυροκορδάτου, Νέγρη καί Καρατζά.

Παρ' όλη τήν έμφαση πού ό Πετρόπουλος δίνει στις ήγετικές ομάδες εξηγώντας τίς άλλαγές στή φύση τής πολιτικής πελατείας μέ τήν άνάδειξη «νέων άνδρών», είναι σχετικά ευαίσθητος ως προς τήν ταξική άνάλυση. Σχολιάζει, γιά παράδειγμα, τή δυσσάρεσκια τών Ύδραίων ένάντια στήν τάξη των προυχόντων πού, έχοντας οικονομική δύναμη μέ τή μορφή έμπορικών στόλων, άπασχολούσαν μεγάλη μερίδα τού πληθουςού σάν ναυτικούς κι έτσι θεωρήθηκαν υπεύθυνοι γιά τήν έμπορική ύφεση μετά τό 1815 καί τίς σοβαρές συνέπειες τες γιά τήν άνεργία καί τή φτώχεια. Οι ναυτικοί ύποστηρίζαν τήν Έπανάσταση, έπειδή πίστευαν πώς θά έβρισκαν έργασία καί όφέλη, ένθ' οι προεστοί άντιστάθηκαν. Ο άνταγωνισμός αυτός πήρε τή μορφή, κυβερνώντας ένάντιον κυβερνωμένων. Στή Ρούμελη, αντίθετα, σύμφωνα μέ τόν Πετρόπουλο, ό άγώνας ήταν ένδοταξικός άνάμεσα στους καπετάνιους καί στους προεστούς, ένθ' στήν Πελοπόννησο, έξ αίτίας τής μεγάλης ιδιοκτησίας γαίων των προεστών, ό άγώνας πήρε καί πάλι τή μορφή, κυβερνώντας ένάντιον κυβερνωμένων. Έκεί, ύποστηρίζει ό Πετρόπουλος, οι καπετάνιοι σάν άρχηγοί τού στρατού δέν άπέτελεσαν έπίσημη ομάδα κυριαρχίας ούτε ύπήρξαν καταπιεσμένη τάξη. Αντίθετα, ήγήθησαν εκείνων πού προσπάθησαν νά μειώσουν τήν ισχύ τής όλιγαρχίας.

Τά ίδια αυτά γεγονότα εξηγήθηκαν μέ ταξικούς όρους άπό τό μαρξιστή ιστορικό Κορδάτο.⁵³ Ο Κορδάτος βλέπει τήν Έπανάσταση σάν ταξικό άγώνα άνάμεσα σέ άρχοντες καί καταπιεζόμενους. Όταν έξέλιπε ή τουρκική κυριαρχία καί μαζί τες ή αντίθεση πού επικρατούσε σχετικά μέ τή θρησκεία καί τό Έθνος, ό ταξικός άγώνας έμφανίστηκε στήν πλήρη του εκφραση. Ο Κορδάτος τονίζει τό ρόλο τής άστικής τάξης (ιδιαίτερα τών έφοπλιστών άπό τά νησιά καί τών Έλλήνων έμπόρων καί επαγγελματιών τής διασποράς, όπως τών Φαναριωτών), πού βρισκόταν σέ αντίθεση μέ τή σχετική άπροθυμία τής έλλαδικής παραδοσιακής όλιγαρχίας τών

50. J.A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, N.J., Princeton Univ. Press, 1968.

51. Πετρόπουλος, τό ίδιο, σελ. 59-62.

52. Το ίδιο, σελ. 29 καί 61-71. Ο Πετρόπουλος δίνει τήν όρισμό τού Mauger άναφορικά μέ τήν άνωτέρη τάξη (primates) σάν «τήν ομάδα πού βασίζει τή δύναμη τες σέ άκίνητη περιουσία».

53. Ι. Κορδάτος, *Ιστορία τής Σύγχρονης Έλλάδας*, Άθήνα 1958 καί «Η κοινωνική σημασία τής Έπανάστασης τού 1821», *Έπικαιρότητα*, 1972 τό άναφέρει ό Μουζέλης στό βιβλίο του, έ.ά.

Κοτσαμπάσηδων καί τοῦ κλήρου οἱ ὅποιοι εἶδαν τήν Ἐπανάσταση σάν ἀπειλή στό συμφέροντά τους (διατήρηση τῶν μεγάλων περιουσιῶν σέ γαῖες, καί τό κύρος πού ἡ Ἐκκλησία ἀπολάμβανε κατά τήν τουρκική κατοχή). Ὑποστήριξαν τήν ἐξέγερση μόνο όταν συνειδητοποίησαν ὅτι δέν ὑπῆρχε πιθανότητα νά ἀποτύχει. Ὡστόσο, ἄλλοι συγγραφεῖς ὑποστηρίζουν ὅτι πολλοί ἔμποροι (ἀντίθετα μέ τόν ἰσχυρισμό τοῦ Κορδάτου) δέν ὑποστήριξαν τήν Ἐπανάσταση, ὅπως π.χ. οἱ Ὑδραῖοι ἐφοπλιστές καί οἱ Πελοποννησῖοι πρoσεῖοι. Ὁ Πετρόπουλος ἐπίσης βεβαιώνει ὅτι ἡ ἀνάμιξη τῶν Φαναριωτῶν ξεπερνοῦσε τά ταξικά ὄρια. Πάντως, ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία στήν ἀνάλυση τοῦ Πετρόπουλου εἶναι ἡ ἔμφαση πού δίνει στή συνεχή μεταβολή τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων κατά τήν περίοδο πού ἔρευε. Παρ' ὅλα αὐτά, ὑποστηρίζει πῶς ἡ ξένη πολιτική ἐπέμβαση ἔπαιξε τό σπουδαιότερο ρόλο στή διατήρηση τῆς ξεχωριστῆς ταυτότητας τῶν κομμάτων (ἀγγλικό, γαλλικό καί ρωσικό). Ἡ κεντρική ἐξουσία εἶχε τελείως καταρρεῦσει καί δέν ὑπῆρχε τίποτε πού νά τήν ἀντικαταστήσει, ἐνῶ ἡ κυβέρνηση περιορίστηκε στό τοπικό ἐπίπεδο. Οἱ προσπάθειες τοῦ Καποδίστρια ἀπέτυχαν καί κατέληξαν στή δολοφονία του, ἐνῶ τά ὀφέλη ἀπό τήν Ἐπανάσταση κινδύνευαν νά χαθοῦν. Ἐτσι, ἡ ξένη ἐπέμβαση ἔδωσε τόν τόνο στή νέα διοίκηση τῶν Βασιῶν καί τοῦ βασιλεῖα Ὁθωνα. Ἡ βασιλεία ἐπέβαλε συγκεντρωτικό καθεστῶς πού σκοπό εἶχε νά μειώσει τή δύναμη τῶν κομμάτων. Ἀντί γι' αὐτό ὅμως θεσμοποίησε τά κόμματα. Ὁ συγκεντρωτισμός εἶχε σκοπό νά μειώσει τή δύναμη τῶν πελατειῶν ἐφευρίσκοντας νέους τρόπους παραμερισμοῦ τους σάν προστατῶν τοῦ λαοῦ. Ἐφ' ὅσον ὅμως ὅλα τά κόμματα μετέιχαν στή διοίκηση, τήν ἐκμεταλλεύονταν γιά τήν προώθηση τῶν κομματικῶν τους συμφερόντων. Μιά καί δέν ὑπῆρχε διοικητικό μονοπώλιο, ἡ ἰσορροπία συμμετοχῆς δέν ἰκανοποιοῦσε κανένα κόμμα. Ἐτσι, κατά κάποιο τρόπο, ἐνεργοῦσαν καί σάν ὁμάδες ἀντιπολιτεύσεως πού συναγωνίζονταν μέ τήν κεντρική διοίκηση. Ἐπρεπε λοιπόν νά συγκεντρώσουν τίς δραστηριότητές τους καί ν' αἰδέησούν τή συνοχή τους. Τελικά, ἐνώθηκαν ἐναντίον τοῦ Στέμματος. Ἀπ' τήν ἄλλη πλευρά, ἡ περιορισμένη συμμετοχή τους στή λήψη πολιτικῶν ἀποφάσεων, ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιρρήσεων τοῦ στέμματος, τά ὑποβίβαζε στίς παραδοσιακές τους λειτουργίες καί ταυτόχρονα τά ἐνίσχυε. Γιὰ νά κερδίσει τή συγκατάθεση τῶν τριῶν δυνάμεων πού ἀντιπροσωπεύονταν ἀπό τά κόμματα, τό Κράτος (βασιλεία) χρησιμοποιοῦσε ἐπίσης τό σύστημα πολιτικῆς πελατείας διορίζοντας πελάτες τῶν τριῶν κομμάτων σέ ὑπουργικές θέσεις.

Ὁ Πετρόπουλος ἀποδίδει τή μελλοντική μετατόπιση τῆς κομματικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ξένη σέ ἄλλη βάση ἄμεσα στή βασιλεία καί ὄχι σέ οἰκονομικά

συμφέροντα. Ἡ ἴδρυση μέ βασιλικές ἀποφάσεις θεσμῶν, ὅπως ἡ Ἐθνική Τράπεζα, τό Πανεπιστήμιο, δημόσια ἔργα κτλ., διευκόλυε τή διαδικασία κοινωνικῆς ἀναδιάρθρωσης πού τελικά προκάλεσε νέους κομματικούς σχηματισμούς.

Ὁ Πετρόπουλος, μέσα στά πλαίσια τῆς λειτουργικῆς ἀνάλυσης, γράφει γιά διάχυση ρόλων σέ ὁμάδες καί σέ άτομα. Ὁργανωτικά στοιχεῖα τῶν πρώτων κομμάτων, π.χ., προήλθαν ἀπό τή Φιλική Ἐταιρεία. Ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχει μιὰ κατ' εὐθεία συνέχιση διαφόρων τμημάτων αὐτῆς τῆς κοινωνίας ἀπό τήν περίοδο τῆς ἀπολυταρχίας. Ἐπίσης, ἀποδίδει τά ἀκόμη ἀσυγκρότητα ἰδεολογικά στοιχεῖα τῶν κομμάτων (τό ρωσικό κόμμα ταυτίζεται μέ τή συντηρητικότητα καί τήν ὀρθοδοξία, ἐνῶ τό ἀγγλικό μέ τή δυτικοποίηση) σέ ἀξίες καί διαφορετικέες κοσμοθεωρίες. Δέν προσαθεῖ ὅμως σέ καμία στιγμή νά ἐξηγήσει τήν παρουσία αὐτῶν τῶν ἀξιῶν ἢ νά συνδέσει τό χαρακτήρα πελατείας τῶν κομμάτων μέ εἰδικές οἰκονομικές ἐξελίξεις τῆς περιόδου καί/ἢ μέ τίς ἀναδύομενες τάξεις. Τό Κράτος εἶναι ἐκεῖνο πού διανέμει ἀξίες καί πού ἀλλάζει τό κοινωνικό σύστημα.

Ἀντίθετα μέ τόν Πετρόπουλο, ὁ Τσουκαλῆς καί ὁ Μουζέλης τονίζουν τό ρόλο τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς τόσο ἰδεολογικά ὅσο καί οἰκονομικά στή διαμόρφωση τῶν θεσμῶν τῆς Χώρας.⁵⁴ Οἱ Ἑλληνας τῶν ἐξωτερικῶν ἔσαν δωρεές στήν Ἑλλάδα, ἀλλά ἐπέδωκαν τά κεφάλαιά τους στό ἐξωτερικό. Ἐτσι ἡ Ἑλλάδα, μέ τόν ἰμπεριαλισμό ἀφ' ἑνός καί τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς ἀφ' ἑτέρου, δέν διέθετε ἐνδογενεῖς πόρους γιά ἀνάπτυξη. Κανένας θεσμός, ὅπως ἡ Ἐθνική Τράπεζα ἢ τά δημόσια ἔργα, δέν ἐξηγῶνται ἀπό τόν Πετρόπουλο ἄλλῶς παρά μόνο σάν ἀποτελέσματα κρατικῆς προνοίας. Μέ τόν κρατικό συγκεντρωτισμό τοῦ Καποδίστρια καί τοῦ Στέμματος ἡ πατρωνία μεταβλήθηκε σέ κομματική σχέση πελατείας. Ἡ διαδικασία ὀλοκληρώθηκε μέχρι τόν 1850 καί κράτησε, μέ διάφορες παραλλαγές, μέχρι τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ἡ μελέτη τοῦ Πετρόπουλου, παρά τίς ἀδυναμίες τῆς πού ὀφείνεται γενικά στή λειτουργική θεώρηση πού υιοθετεῖ, μένει πιστή στήν ἱστορία κι ἔτσι ἀποφεύγει τίς γενικεύσεις καί ἀλοποιοήσεις ἄλλων παρομοίων ἔρευνων. Τονίζει, ἄλλο παράδειγμα, τήν ποικιλία τῶν παραλλαγῶν πατρωνίας στίς διάφορες ἱστορικές περιόδους. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ μεγάλη τῆς ἀδυναμία εἶναι ὅτι περιορίζεται μόνο στόν πολιτικό τομέα καί στίς ἡγετικές ὁμάδες καί προσωπικότητες, κι ἔτσι σκιάζει καί παραμελεῖ τά ἐμφανιζόμενα γιά πρώτη φορά συλλογικά συμφέροντα πού ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο στό τῆς μετέπειτα ἐξέλιξη. Ἡ

54. Κ. Τσουκαλῆς, Ἀνωτέρα Ἐκπαίδευση στήν Ἑλλάδα σάν μηχανισμός κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς, ἀναφ. στό βιβλίο τοῦ Μουζέλη.

εύαισθησία πού δείχνει γιά τήν ταξική άνάλυση τελικά παραμένει άνεμετάλλευτη.

Τό βιβλίό του Legg, *Πολιτική στή σύγχρονη Έλλάδα*,⁵⁵ άκολουθεί κι αυτό τή λειτουργική θεώρηση. Συνδυάζει μελέτη κοινωνικής στρωμάτωσης (stratification) τών πολιτικών ήγετικών ομάδων, παραδοσιακή πολιτική ιστορία, άποδίδοντας τίς έξελίξεις sé προσωπικότητες ή μεμονωμένα γεγονότα, και μιά άνάλυση πολιτικών ρόλων και θεσμών χρησιμοποιώντας τούς διχοτομικούς ιδανικούς τύπους «παραδοσιακό» και «σύγχρονο». Ή μαζική πολιτική έτσι συνδυάζεται με τό σύγχρονο χαρακτήρα και ή παράδοση συμβαδίζει με τήν πατρωνία. Τό έλληνικό πολιτικό σύστημα πού κυρίως χαρακτηρίζεται άπό προσωποπαγή κόμματα και σχέσεις πελατείας εκτιμάται sé σύγκριση με πίο σύγχρονα πολιτικά συστήματα, όπου έχουν έπιβληθεί καθολικές (universalistic) άξίες και μεγαλύτερη διαφοροποίηση μεταξύ συγγενικών δεσμών και πολιτικών θεσμών. Ή σύγκριση γίνεται συνήθως με τίς ΗΠΑ.

Ή χρήση τών ιδεών των όδων οδηγεί τόν Legg sé υπερβολικές άπλουστεύσεις και δέν δείχνει διόλου τίς ούσιώδεις άλλαγές τού έλληνικού πολιτικού συστήματος άπό τήν ίδρυση τού έλληνικού Κράτους μέχρι σήμερα. Ή πολιτική πελατεία, άν και έξακολουθεί νά υπάρχει, έχει άλλαξει ούσιαστικά, όπως άλλωστε δείχνει και ή μελέτη τού Πετρόπουλου. Διαβάζοντας τόν Legg έχει κανείς τήν έντύπωση ότι ή πατρωνία τήν έποχή τού Ήθωνα και τήν έποχή τής ΕΡΕΪ ήταν ή ίδια, παρά τό μαζικό χαρακτήρα τής σύγχρονης πολιτικής, τό άνεπτυγμένο καπιταλιστικό σύστημα και τήν έμφάνιση ιδεολογικών κομμάτων. Ή Legg άναφέρει τήν ΕΔΑ σαν τό μόνο κόμμα πού δέν εφαρμόζει μεθόδους πελατείας, άλλά δέν θεωρεί τό γεγονός πολύ σημαντικό. Ή παρουσία μή πελατειακών κομμάτων, κατά τόν Legg, δέν άλλάζει τά βασικά συστατικά τής έλληνικής πολιτικής όργάνωσης, τίς δομές δηλαδή προσωπικής πελατείας τών τοπικών πολιτών. Θεωρεί τά κόμματα σαν κάποια συμβιβαστική λύση άνάμεσα sé γραφειοκρατικούς και προσωπικούς θεσμούς πού είναι σταθεροί ή εύθραστοί. Μερικά κόμματα, γράφει, όηρξαν τόσο προσωπικά και σταθερά όσο και οίκογένειες με πολιτικές έπιγραφές.⁵⁶ Ή Legg άποδίδει τό χαρακτήρα τού έλληνικού πολιτικού συστήματος στή μεταβατικότητα τής έλληνικής κοινωνίας και στό γεγονός ότι οί έπαναστατικές ήγετικές ομάδες και οί άπόγονοί τους κυριάρχησαν τούς βουλευτικούς θεσμούς πριν αυτοί άναπτυχθούν sé κανονικά γραφειοκρατικά έξαρτήματα τού Κράτους.

Έντοπίζοντας τήν άνάλυση στίς ήγετικές ομάδες και στούς «νέους ανθρώπους»—δικηγόρους, γαιοτρούς, νεόλομτους και πλουσίους έμπόρους—⁵⁷ ο Legg έξαφανίζει μιά δλόκληρη σειρά οικονομικών και κοινωνικών άλλαγών τής έλληνικής κοινωνίας άπό τό 1881 μέχρι τό 1922, όπως τήν είσοδο τού δυτικού κεφαλαίου, τή δημογραφική αύξηση, τή δημιουργία έσωτερικών άγορών και τή δημιουργία θεσμών πού διευκόλυναν τόν κρατικό παρεμβατισμό στήν οικονομία. Ή Μουζέλης, έξετάζοντας τήν άνάπτυξη τής υπερδομής αυτής τής μεταβατικής περιόδου, ύποστηρίζει ότι ή πολιτική δέν περιοριόταν πλέον sé προσωπικές άντιζηλίες άλλά άρχισε νά άποκτά ταξικό χαρακτήρα πού άργότερα, με τό κίνημα τού 1909, τήν άνοδο τού Βενιζέλου και τήν άλλαγή στή σύνθεση τής Βουλής, φαίνεται πολύ σαφέστερα. Σύμφωνα με τόν Μουζέλη και άλλους, οί άλλαγές αυτές άντικατοπτρίζουν τήν άνοδο τών μεσαίων στρωμάτων.⁵⁸ Ή Legg παρατηρεί γιά τήν ίδια περίοδο μιά μετατόπιση άπό τούς «παλαιοκομματικούς» στούς «νέους ανθρώπους». Ή παρατήρηση είναι σωστή άλλά έπιφανειακή, μιά και δέν έξετάζονται οί βαθμεις άλλαγές στήν οικονομία και τήν πολιτική. Ή ίδια κριτική ίσχύει και γιά τήν παρόμοια παρατήρηση τού Πετρόπουλου.

Γιά τήν περίοδο τού μεσοπολέμου, ή μαρξιστική φιλολογία προσφέρει ιστορικές άναλύσεις τών γεγονότων άλλά όχι συστηματική άνάλυση και έρευνα τής ύπόθεσης ότι υπάρχει άντιστοιχία άνάμεσα στά κόμματα και στίς κοινωνικές άντιθέσεις. Και ό Κορδάτος και ό Ψυρούκης⁵⁹ υπερτονίζουν τό ρόλο τής άστικής τάξης και τήν παρουσίασύν παντοδύναμη. Οί μελέτες πάσχουν άπό «τετεταρμισμό» (Determinism). Ή Ψυρούκης άποδίδει γεγονότα, όπως π.χ. τή δικτατορία τού Μεταξά τό 1936, στίς άλλαγές τής οικονομίας, όπως δέν υπάρχει συγκέντρωση τού κεφαλαίου, χωρίς σοβαρή προσπάθεια νά εξηγήσει τούς μεσολαβητικούς (mediating) μηχανισμούς πού συνδέουν τήν οικονομική δύναμη με τήν πολιτική. Έτσι, άρνείται κάθε σχετική άυτονομία τού πολιτικού έπιπέδου. Θεωρεί δεδομένο ότι μιά πολύ ίσχυρή οικονομικά άστική τάξη θά έπιβάλλει δικτατορία σαν λύση στά πολιτικά προβλήματα. Sé παρόμοιες άναλύσεις ο ρόλος τής πολιτικής πελατείας ύποτιμάται, άφου δέν υπάρχει άμεση άντιστοιχία άνάμεσα στόν ταξικό διαχωρισμό και τήν ταξική εκμετάλλευση. Ή πολιτική πελατεία θεωρείται λοιπόν «έπιφανόμενος», ή άπλως ιδεολογία πού σκοπό έχει νά άποκρύψει τή δομή πάνω στήν όποία στηρίζεται ή εκμετάλλευση. Μ' αυτό τόν τρόπο άκόμη δέν φαίνεται νά υπάρχουν διαφορές στα

55. K. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford, Calif.: Stanford Univ. Press, 1969.

56. Legg, τό ίδιο, σελ. 129.

57. Legg, τό ίδιο, κεφάλαια 5 και 6.

58. Μουζέλης, τό ίδιο, σελ. 21.

59. Κορδάτος, έ.ά. Ν. Ψυρούκης, *Ή Μικρασιατική καταστροφή*, Άθήνα, 1974.

ἀστικά κόμματα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης περιόδου. Σάν ἀποτέλεσμα, σχίσματα ὅπως ὁ Διχασμός παρμερίζονται.

Ἡ πύο συστηματικὴ ἀνάλυση αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι τὸ Μαυρογορδάτιο.⁶⁰ Ὁ Μαυρογορδάτος, χρησιμοποιοῦντάς στατιστικά καὶ ἐκλογικά στοιχεῖα, δείχνει ὅτι οἱ σχέσεις πολιτικῆς πελατείας δὲν ἀποκλείουν τὰς ταξικὲς διαιρέσεις. Καὶ οἱ δύο διαστάσεις μποροῦν νά συνυπάρχουν στὸ ἴδιο κόμμα μαζί μὲ ἄλλες πολώσεις, ὅπως γηγενεῖς-πρόσφυγες, Παλαιὰ Ἑλλάδα-Νέες Χῶρες, προνομιούχοι-ὄχι προνομιούχοι. Ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δύο «πολιτικοὶ κόσμοι» τοῦ Διχασμοῦ δὲν ἀποτελοῦνται ἀπὸ τυχαῖες ὁμάδες ἡγετῶν καὶ πελατῶν ἢ προστατῶν καὶ πελατῶν ἀλλὰ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἀντικατόπτριζαν καὶ ἐνδοταξικὲς διαμάχες καὶ εὐρύτερους συνασπισμοὺς ἀντιπάλων κοινωνικῶν δυνάμεων. Οἱ ὁμάδες τῶν βενιζελικῶν καὶ ἀντι-βενιζελικῶν πού ἐπικράτησαν σ' αὐτὴν τὴν περίοδο κυριαρχήθηκαν μὲ τὴ σειρά τους κάθε μιά ἀπὸ ἓνα μεγάλον κόμμα, τοὺς Φιλελευθέρους καὶ τὸ Λαϊκόν. Γιά πρώτη φορά στὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας ἐπίσης ἐμφανίστηκαν δύο ταξικά κόμματα, τὸ Ἀγροτικὸ καὶ τὸ Κομμουνιστικόν. Παρὰ τὴν ταξικὴ ὅμως φύση τῶν τελευταίων, τὸ Ἀγροτικὸ καὶ τὸ Κομμουνιστικὸ ὑπῆρξαν ἐπίσης καὶ χῶροι συμμαχίας διαφορῶν κοινωνικῶν δυνάμεων χάρι στὴν ὑποστηρίξη τῶν προσφύγων καὶ ἄλλων μειονητῶν. Πολύ συχνά, ὅπως δείχνει ὁ Μαυρογορδάτος, οἱ διάφορες διαστάσεις τῶν κομμάτων συνέκλιναν σ' ἓνα μοναδικὸ ἀνταγωνισμό, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἀγῶνων ἀνάμεσα στοὺς γηγενεῖς Σλαβομακεδόνες ἀντιβενιζελικοὺς καὶ στοὺς βενιζελικοὺς Ἑλληνες πρόσφυγες. Στὴν περίπτωση τῶν Νέων Χωρῶν, ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ πληθυσμοὶ δὲν εἶχαν ἐνσωματωθεῖ στὰ συστήματα πολιτικῆς πελατείας τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας, ἀφοῦ εἶχαν προσαρτηθεῖ πρόσφατα. Ὁ διαχωρισμὸς λοιπὸν, σύμφωνα μὲ τὸν Μαυρογορδάτο, πῆρε χαρακτηριστικὸ χαρακτῆρα πού ἀποκρυσταλλώθηκε στὴν ὑποστηρίξη ἐνός ἀπὸ τους δύο ἡγέτες τῆς ἐποχῆς, τὸν Βενιζέλο καὶ τὸν Κωνσταντῖνο. Ἐπίσης, μετὰ τὴν ἀφιξη τῶν προσφύγων, ἡ ὀξεία ἀντίθεση, τὸ «ἀγεφύρωτο χάσμα», πού ἀναπτύχθηκε ἀνάμεσα τους καὶ στοὺς γηγενεῖς πληθυσμοὺς συχνά πῆρε ρατσιστικὲς διαστάσεις. Σύμφωνα μὲ τὸν Μαυρογορδάτο, οἱ πρόσφυγες πού ἀντιμετώπιζαν σοβαρὰ οἰκονομικὰ προβλήματα, παρὰ τὴ βενιζελικότητά τους, ἐνεργούσαν μέχρις ἐνός βαθμοῦ καὶ σάν μεταπολιζόμενοι ψηφοφόροι (Floating voters) πού ὑποστηρίζαν τὸ Ἀγροτικὸ καὶ τὸ

Κομμουνιστικὸ Κόμμα, ὅπως τὸ 1933. Στὸ τοπικὸ ἐπίπεδο, θρησκευτικὲς διαφορὲς ἐπαιξαν σημαντικὸ ρόλον (μουσουλμάνοι τῆς Θράκης, Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονικῆς καὶ καθολικοὶ τῶν Κυκλάδων). Ἡ ἀντίθεση Ἑλληνορθόδοξον καὶ ὄχι Ὀρθόδοξον, κατὰ τὸν Μαυρογορδάτο, ἐξηγεῖ τὴν ἀντιβενιζελικότητα τῆς πλειονότητος τῶν Ἑβραίων. Ὅσο γιά τὴν τοποθέτηση τῶν ἀγροτῶν, κυμάνθηκε κι αὐτὴ ἀπὸ βενιζελικοὺς σὲ ἀντιβενιζελικοὺς. Τοῦτο εἶχε σχέση ὄχι τόσο μὲ τὴν ταξικὴ συνείδηση ὅσο μὲ τὸ εἶδος τῶν ἀμέσων συμφερόντων πού ἀντιστοιχοῦσαν σ' ἓνα ἄλλο δωροδοξισμό, δηλαδὴ προνομιούχων καὶ μὴ προνομιούχων περιοχῶν. Ἐτσι στὴν «Παλαιὰ Ἑλλάδα», κυρίως στὴν Πελοπόννησο, ὅπου κυριαρχούσαν οἱ μεγάλες περιουσίες καὶ οἱ ἀνισότητες καὶ ὅπου οἱ σχέσεις πολιτικῆς πελατείας ἦσαν πολὺ στερεές καὶ βαθεῖς, οἱ περισσότεροι ἀγρότες ἦσαν ἀντιβενιζελικοὶ. Ἀντίθετα, οἱ βενιζελικοὶ βρισκόνταν κυρίως στὶς Νέες Χῶρες καὶ στὴ Θεσσαλία, ὅπου ὑπῆρχαν εἴτε ἄκλιροι ἀγρότες εἴτε πρόσφυγες. Αὐτὴ ἡ τάξη ὑποστηρίξε ἐπίσης καὶ τὸ Ἀγροτικὸ Κόμμα.

Ἐτσι, βλέπουμε πὼς ἡ πολιτικὴ πελατεία μπορεῖ νά συνυπάρχει μὲ ἄλλες διαστάσεις πολιτικῶν φαινομένων. Αὐτὸ, κατὰ τὸν Μαυρογορδάτο, εἶναι φυσικὸ μιά καὶ ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα εἶναι «πολυδιάστατη, διαλεκτικὴ καὶ πρισματικὴ». Κάθε διάσταση ἐπηρεάζει καὶ προσδιορίζει μιά ἄλλη. Οἱ χαρακτηριστικοὶ ἡγέτες τῆς περιόδου καὶ ἡ ταξικὴ συνείδηση μείωσαν τὴ δύναμη τῆς πολιτικῆς πελατείας ἀλλὰ δὲν τὴν ἐξαράνισαν. Ἀντίθετα, ἡ συνεχίζομενη ἐπέκταση τῆς πολιτικῆς πελατείας ἐπηρεάζει τὴν ἀρχικὴ φυσιογνωμία τοῦ χαρακτηριστικοῦ συστήματος καὶ μειώνει τὴν ταξικὴ ἐνότητα. Ἡ μελέτη τοῦ Μαυρογορδάτου, παρὰ τὴ χρησιμοποίησή της, τελικὰ δὲν δείχνει ποιὰ εἶναι ἡ προσδιοριστικὴ μεταβλητὴ στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ τῆς περιόδου πού ἐξετάζει. Ἡ μιά διάσταση συνυπάρχει μὲ τὴν ἄλλη, συγγέεται μὲ μιά δευτέρη, ταυτίζεται μὲ μιά τρίτη. Περιγραφικὰ, ἡ παρατήρηση εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβὴς ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν ἐξηγεῖ γιατί τὸ σύστημα λειτουργεῖ ἔτσι. Ἄλλοι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Μουζέλης ἢ ὁ Τσοουκαλάς, ὑποστηρίζουν ὅτι σ' αὐτὴν τὴν περίοδο οἱ μάζες τῶν ἀγροτῶν στὴν Ἑλλάδα ἐλέγχονταν ἀπὸ τὰ ἀστικά κόμματα πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅτι στὶς ἄλλες βαλκανικὲς χώρες, μέσω τοῦ συστήματος πολιτικῆς πελατείας πού ὡς ἓνα βαθμὸ εἰνοεῖτο καὶ ἀπὸ τὸ Νόμον, (π.χ. τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα δημοτικῆς-καθαρεύουσας). Οἱ ἀγρότες ἐνσωματώθηκαν στὸ κοινωνικὸν σύστημα μέσω τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς τους ἐξάρτησης. Ἡ γεωργικὴ μεταρρύθμιση, παρ' ὅλο πού κατέστρεψε τὶς μεγάλαις ἰδιοκτησίας, δὲν μερίμνησε γιά τὸ γεωργό, καὶ ἡ κρατικὴ βοήθεια πού δόθηκε ἦταν ἐλάχιστη. Ἡ ἔνταση πού δημιουργήθηκε ἐκτονώθηκε ἀργότερα μὲ τὴ μετανάστευση ἢ διοχετεύθηκε στὰ

60. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Λαϊκὴ Βάση τῶν Κομμάτων καὶ Ταξικὲς Ἀντιθέσεις στὴν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, ἀρ. 28, Ἄθινα 1976 καὶ «Διαστάσεις τοῦ Κομματικοῦ Φαινομένου στὴν Ἑλλάδα, στὸν Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικὲς καὶ Πολιτικὲς Δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα*, Ἄθινα, Ἐξάντας 1977.

σχέδια της Μεγάλης Ίδεας και πάλι άπορροφήθηκε από τα άστικά κόμματα.

Σύμφωνα με τόν Μουζέλη, η ένεξαρτησία πού στην Έλλάδα ήρθε ωριότερα άπ' ό,τι στά υπόλοιπα Βαλκάνια, έπέτρεψε και στό Κράτος νά διεσόδσει γιά μεγαλύτερο διάστημα στις έπαρχίες κι έτσι οι μηχανισμοί πού δημιουργήθηκαν ήσαν ισχυρότεροι στην Έλλάδα παρά άλλου. Μέ τό συγκεντρωτισμό, τά χωριά και οι κοινότητες άρχισαν νά εξαρτώνται άπό τό Κράτος χάνοντας μεγάλο μέρος άπό τήν άυτονομία τους. 'Ο Μουζέλης έπίσης ύποστηρίζει ότι ατή ή έλλειψη άυτονομίας έξηγει και τήν πολιτική πελατειών πού άκολούθησαν και τό Κράτος και τά κόμματα σάν μία μορφή ακίνδυνης ένσωμάτωσης τών άγορών. Αύτου τού είδους ή ένσωμάτωση κατέργεσε μέ τήν έγκαθίδρυση της Μεταξικής Δικτατορίας τό 1936, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις γιά κινητοποίηση τών άγορών σέ μεγάλη κλίμακα και συμμετοχή τους στό ΕΑΜ. Συγχρόως, ή γερμανική κατοχή, πού διατάραξε τήν οικονομική τάξη πραγμάτων, εξαφάνισε και τόν έμπορο-μεσάζοντα.⁶¹ Οι άγρότες λοιπόν είχαν τώρα τήν ευκαιρία γιά τή χειραφέτησή τους. 'Ωστόσο, συνεχίζει ό Μουζέλης, μετά τό τέλος του πολέμου, έπειδή ή Έλλάδα τοποθετήθηκε στό δυτική σφαίρα έπιρροής, αντίθετα π.χ. μέ τή Γιουγκοσλαβία, και έξ αίτίας του είδους της οικονομικής ανάπτυξης πού υιοθετήθηκε—ιδιωτική πρωτοβουλία και έπενδύσεις, παρέμβαση του Κράτους γιά τή δημιουργία έννοικου κλίματος γιά ιδιωτικές και ξένες έπενδύσεις—τό σύστημα πολιτικής πελατείας έπανεμφανίστηκε μέ κάπως διαφορετική μορφή. Η θέση ατή του Μουζέλη τείνει νά υπερβάλλει τό ρόλο τών ξένων δυνάμεων και τό ρόλο της οικονομίας. 'Ισως τό παράδειγμα της Πορτογαλίας νά μάς βοηθή νά δούμε πιο καθαρά όρισμένα σημεία. Στην Πορτογαλία, ή δικτατορία κατέργεσε μετά άπό κυριαρχία 40 χρόνων και παρ' όλη τήν τοποθέτηση στη δυτική σφαίρα, μεγάλα ταξικά και ιδεολογικά κόμματα άναπτύχθηκαν, ένώ ύπάρχει αντίσταση στην πρακτική της πολιτικής πελατείας. Οι μεταδικτατορικές εξέλιξεις στην Πορτογαλία οδηγούν στό συμπέρασμα ότι ή διάρκεια και ό βαθμός της αντιπελατειακής πολιτικής έχουν σημασία καθώς έπίσης και ή δύναμη της εργατικής τάξης πού βγαίνει μέσα άπό μία μακρά περίοδο πολιτικής καταπίεσης αλλά και κάποιες οικονομικές ανάπτυξης. Στην Έλλάδα, ή περίοδος ατή, άπό τό 1936 μέχρι τό 1949 χονδρικά, ήταν σχετικά σύντομη' έπίσης, ό πόλεμος και κατόπιν ό έμφύλιος πόλεμος και ή καταστολή του κινήματος της 'Αριστεράς, γενικά, άφησαν τήν εργατική τάξη μειωμένη και άδύνατη, τά δέ κόμματα της 'Αριστεράς δέν μπόρεσαν, έξ

αίτίας τών διεθνών έπιπτώσεων αλλά και γιά καθαρά έλληνικούς λόγους, νά δημιουργήσουν έναλλακτική ιδεολογία και νά υιοθετήσουν ρεαλιστική πολιτική.

Τό σύστημα πολιτικής πελατείας χρησιμοποιεί και ό Μейnaud⁶² γιά τήν άνάλυση τών κομμάτων και του μεταπολεμικού κοινοβουλίου. Οι πολιτικοί είναι τοπικοί προεστώ πού ήγούνται τών προσωπικών τους πελατειών. Οι βουλευτές ύποτίθεται ότι πρέπει νά βοηθούν τους παδαούς τους στις συναλλαγές τους μέ τό Κράτος, τις Τράπεζες, τά σχολεία κτλ. Κατά τόν Μейnaud, μία ένδειξη ότι ή πολιτική πελατεία εξακολουθεί νά ύφίσταται είναι ή δυσκολία εφαρμογής της έννοιας του «μέλους» στό έλληνικά κόμματα. 'Ο παραδοσιακός χαρακτήρας τών κομμάτων όμως δέν έμποδίζει και τή μεγάλη κινητοποίηση ψηφοφόρων. 'Ο Μейnaud ύποστηρίζει πως μέ τήν εκβιομηχάνιση και τήν αύξηση της εργατικής τάξης πού θ' άκολουθήσει, τό έλληνικό πολιτικό σύστημα θά πλησιάζει περισσότερο τού ευρωπαϊκού, μέ γραφειοκρατική δομή κομμάτων κτλ. 'Ωστόσο, ό Μейnaud έχει μία κάπως περίεργη αντίληψη της μαρξιστικής έξελικτικότητας και παρανοεί τά στάδια άνάπτυξης του Μάρξ. 'Επί πλέον, και πάλι βασίζεται σέ οικονομικό ντετερμινισμό. Γενικά, θά μπορούσε κανείς τελικά νά άμφισβητήσει τήν άξία μελετών πού περιορίζονται στη διαπίστωση της ύπαρξης πολιτικής πελατείας χωρίς νά προχωρούν στην έξήγηση του φαινομένου.

'Ο Legg γράφει γιά τή φυσική αντίπαθεια τών Έλλήνων πρós τήν υπαρχία, γιά τόν έπιπόλοιο χαρακτήρα τους. Θεωρεί αυτά τά στοιχεία σάν μέρος κάποιου είδους μεσογειακού χαρακτήρα πού δέν μπορεί νά άποκτήσει πολιτική ύπευθυνότητα. Παρόμοιες δηλώσεις παραμένουν έπιφανειακές άν όχι και λανθασμένες και άγνοούν τελείως τήν ευρύτερη δομή, τήν οποία αντικατοπτρίζουν τά πολιτικά κόμματα. Στην παραπάνω αντίληψη αντίτιθεται ό Τσουκαλάς πού, εξετάζοντας τά ιδεολογικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης έλληνικής κοινωνίας, άναφέρει στην υπερπολιτικοποίηση τών Έλλήνων. Αυτό τό κατ' άλλους «μεσογειακό» φιλετικό χαρακτηριστικό τών «έγωκεντρικό» και «άναρχικό» Έλλήνων σέ αντιπαρθεσικό μέ τους «πειθαρχικούς» και «όρθολογιστές» Δυτικούς ή μέ τους «παθητικούς» 'Οθωμανούς, μπορεί νά έξηγηθεί, κατά τόν Τσουκαλά, μόνο μέσα άπό τήν ειδική δομή της πολιτικής έξουσίας στην Έλλάδα: τό γεγονός δηλαδή ότι μεγάλης μερίδα της κυριαρχης τάξης άσκησε τήν πολιτική σάν έπάγγελμα, ένώ οι μάζες μέ τή σειρά τους θεώρησαν τήν πρόσβασή τους στην προστασία της όργανωμένης έξουσίας άναγκαία γιά τήν έξυπηρέτηση τών πιο άμέσων συμφερόντων έπιβίωσής τους. Τό ένδιαφέρον γιά τήν πο-

61. N. Mouzelis and M. Attalides, «Greece», M. Archer Scottford and S. Giner (ed), *Contemporary Europe: Class, Status and Power*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1971.

62. J. Meynaud, *Les Forces Politiques en Grèce*. Lausanne, 1965.

λιτική λοιπόν δέν εἶναι ἄλλο παρά στρατηγική ἄμυνα ἐναντίον τῶν κρατικῶν καταπατήσεων.

Ὁ Τσουκαλάς (καί ὁ Μουζέλης) ἀποδίδει τήν ἐπιανεμφάνιση τῆς πολιτικῆς πελατείας καί τῆς στροφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ μετὰ τὸν πόλεμο στήν πόλωση πού ἀκολούθησε τὸν ἐμφύλιο.⁶³ Ἡ Δεξιὰ βγήκε ἀπὸ τὸν πόλεμο νικήτρια καί χρησιμοποίησε κάθε μέσο γιὰ νὰ ἐξαφανίσει τήν ἀντιπολίτευση. Πέρα ἀπὸ τὴ βία, κάθε μορφή κριτικῆς καί ἀντίθεσης ὑποβιάστηκε σὲ ἀπόλυτη σιωπὴ ἀπὸ τὴν ἄρχουσα τάξη. Ἡ προοδευτικὴ ἐξαφάνιση, σύμφωνα μὲ τὸν Τσουκαλά, τῶν ὑπολειμμάτων τῆς Μεγάλης Ἰδέας μετὰ τὸ 1922 καί ἡ ἐγγυητὴς ἀδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης στό μεσοπόλεμο καθῶς καί οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις συνδύαστηκαν καί ἐμπόδισαν τὴ δημιουργία ἐνός συμπαγούς ἰδεολογικοῦ σχήματος. Ἡ μικρὴ συμμετοχὴ τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων, ἀναγκαία γιὰ τὴ διατήρηση κοινῆς συναίνεσης χωρὶς τὴ χρῆση βίας, συνετρίβη ἀπὸ τὴ δικτατορία, τὴν κατοχὴ καί τὴν ἀντίσταση. Μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἐξαφάνιση τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τὸ 1949 καί ἐξ αἰτίας τοῦ ἀδιεξόδου ὅπου βρισκόταν ἡ Ἀριστερὰ μετὰ τὸ 1945, δέν ὑπῆρχε καμιά δύναμη στό τέλος τοῦ ἐμφυλίου πού θὰ μπορούσε νὰ ἀντιδράσει στήν κυριαρχία τῆς Δεξιᾶς· ἡ δημιουργία τῆς ΕΔΑ τὸ 1951 ἐξουδετέρωσε τὴν ἀντιπολίτευση ἀκόμη περισσότερο. Καθ' ὅλη τὴν περίοδο μέχρι τὸ 1960, ἡ ἀπομόνωση τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος συνέβαλε στήν περαιτέρω ἀρτηριοσκληρωσὴ του. Ἀπὸ τὸ 1950 καί ὕστερα, στρατηγικὲς καί πολιτικὲς ἀναγκαϊότητες ὑπάγορευσαν περισσότερο ἐσωτερικὴ σταθερότητα καί ἀντικομμουνιστικὴ ἐπαγρύπνηση παρά δημοκρατικὴ διακυβέρνηση. Οἱ ἀποφάσεις πλέον παίρνονταν στό ἐξωτερικό.⁶⁴ Τὸ σύστημα πολιτικῆς πελατείας χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ΕΡΕ σάν μέσο ἐνσωμάτωσης τῶν ἀγροτῶν. Πιστώσεις καί πριμοδοτήσεις χορηγοῦνταν σὲ ἰδιώτες-ἀργότερες μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ψῆφο τους. Ἡ γραμμὴ αὐτὴ διευκολύνθηκε κατὰ πολὺ μὲ τὴν ἐντατικοποίησι τῆς μετανάστευσης. Ὁ Ἕλληνας γεωργός, σύμφωνα μὲ τὸν Τσουκαλά καί τὸν Μουζέλη, ἐξακολοῦθει νὰ συμπιέζεται ἀνάμεσα στό μεγαλύτερο καί τοὺς συνεταιρισμοὺς πού ἐλέγχονται ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καί συνδέονται στενά μὲ τὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα. Μὲ τὰ σχεδὸν χρόνια ἀγροτικὰ χρέη, ἡ πολιτικὴ πελατεία γίνεται ἀκόμη πιὸ ἀποτελεσματικὴ. Μ' αὐτοὺς τοὺς μηχανισμοὺς λοιπὸν ὁ ἀγρὸς ἀποκονώνεται καί ἐλέγχεται τόσο οἰκονομικὰ ὅσο καί πολιτικὰ καί ἰδεολογικὰ.

Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Τσουκαλά καί τοῦ Μουζέλη, χρησιμοποιώντας δομικὰ στοιχεῖα καί μιά κάπως πιὸ ἐνεργητικὴ ἄποψη τῶν κοινωνικῶν τάξεων,

προσφέρουν ἓνα ἐναλλακτικὸ τρόπο ἀνάλυσης στὶς προηγούμενες λειτουργικὲς ἢ μηχανιστικὲς μαρξιστικὲς σχολές.⁶⁵ Ὁ Μουζέλης βλέπει σάν αἰτία τῆς παραμένουσας πελατείας στήν Ἑλλάδα τὸ εἶδος οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης πού ἐγινε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκβιομηχάνιση, περισσότερο μὲ τὴ συμβολὴ ναυτιλιακοῦ καί ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ὅταν ἀναλύει τίς τάξεις, δέν περιορίζεται στό οἰκονομικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ καί ἰδεολογικὲς παρατηρήσεις. Ἐτσι, γράφει, κατὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατοχὴ καί ἐξ αἰτίας τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ σουλτανικοῦ Κράτους, ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη, παρά τὴ σημαντικὴ ἀυτονομία της, εἶχε καί ἔχει ἀκόμη ἐμπορικὸ χαρακτήρα. Ἡ αὐθαιρεσία τῆς Τουρκικῆς Κυβέρνησης, ἡ χρῆση δωροδοκίας καί κολακειᾶς σάν πολιτικὴ ἄμυνα, οδήγησαν στὴ δημιουργία μιᾶς ἀστικῆς τάξης διαφορτικῆς ἀπὸ ἐκείνη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (burghers) πού, ἐπωφελομένη ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ στέμματος καί ευγενῶν, ἐξασφάλισε μεγάλη ἀυτονομία γιὰ τίς πόλεις. Ἀντίθετα, τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης ἦσαν ἡ δουλικότητα καί ὁ καιροσκοπικὸς προσανατολισμὸς σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Ἰχνη αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι ἐμφανῆ σήμερα. Τελικὰ, κατὰ τὸν Μουζέλη, ὁ ὁποῖος κατατάσσει τὴν Ἑλλάδα ἀνάμεσα στὶς ἀνεπτυγμένες καί ὑνάπτυκτες χῶρες ἀλλὰ τὴν ἐξετάζει χρησιμοποιώντας τίς κατηγορίες τῆς θεωρίας τῆς ὑνάπτυξης, ἡ διατήρηση τοῦ ἐμπορικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀστικῆς τάξης καί ἡ ἀνικανότητά της νὰ μεταβληθεῖ σὲ βιομηχανικὴ ἡγετικὴ ὁμάδα πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ, πέρα ἀπὸ τίς γνωστὰς αἰτίες γιὰ τὰ ἀναπτυσσόμενα κράτη-συναγωνισμὸ ἀπὸ βιομηχανικὲς χῶρες, πολιτικὴ ἀστάθεια, ἐξάρτηση ἀπὸ τίς Μεγάλαις Δυνάμεις-στό ὑπολείμματα τῆς τουρκικῆς κληρονομίας. Ἐτσι, τὰ μεγαλύτερα κεφάλαια ἐπενδύονται στὶς ὑπηρεσίες καί στό ἐμπόριο μὲ ἀποτελέσματα ἡ βιομηχανικὴ ἐργατικὴ τάξη νὰ εἶναι μικρὴ. Παραδοσιακὰ, τὸ οἰκονομικὰ κυριαρχικὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιό, τοπικὸ, ξένο καί τῆς διασποράς, ἀπέφυγε τὸ χῶρο τῆς παραγωγῆς. Ἐπίσης, παρά τὴν ἐνσωμάτωσι τῆς Ἑλλάδας στό διεθνὲς καπιταλιστικὸ σύστημα, μὴ-καπιταλιστικοὶ τρόποι παραγωγῆς παρέμειναν κυριαρχικοὶ καί στὴ γεωργία καί στὴ βιομηχανία. Ἡ μεταμόρφωσις λοιπὸν δυτικοευρωπαϊκῶν πολιτικῶν θεσμῶν οδήγησε σὲ διαφορτικὴ λειτουργία ἀπ' ὅτι στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὅπου ἀναπτύχθηκαν ἐνδογενῶς. Ὁ Μουζέλης ἀνατρέχει στήν ὀθωμανικὴ ἐποχὴ γιὰ νὰ ἐξηγή-

63. Κ. Τσουκαλάς, *La Grèce de l'indépendance aux colonels*, Παρίσι: Maspero, 1970.

64. Τὸ ἴδιο, σελ. 103-115.

65. Ἡ κριτικὴ γιὰ τὴ θεωρία τῶν τρόπων παραγωγῆς δέν ἀναφέρεται ἐδῶ. Δέν ὑπάρχει ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ τύπου γιὰ τίς σχέσεις πελατείας στήν Ἑλλάδα. Ἡ μέθοδος ἔχει ἐφαρμοσθεῖ γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ γεωργικοῦ προβλήματος κυρίως ἀπὸ τὸν Κ. Βεργόπουλο. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες καί κρίσεις, βλ. Μουζέλη, *Σύγχρονη Ἑλλάδα...*, Κεφάλαιο 4, καί Βεργόπουλο, *Τὸ Ἀγροτικὸ Ζήτημα*, Ἀθήνα: Ἐξάντας 1975.

σει και τή συντηρητικότητα τών άγροτών.

Η ιστορική άνάλυση προσφέρει και έξηγήση τής καταστροφής τών μικρών κοινοτήτων σάν τό άποτέλεσμα τού συγκεντρωτισμού τού βαυαρικού Κράτους. Τό σύστημα πολιτικής πελατείας, έτσι, έξηγείται από τήν έλλειψη άγροτικού προλεταριάτου, άφου μετά τήν Έπανάσταση έπεκράτησε ό θεσμός τής μικρής ιδιοκτησίας πού ένισχύθηκε, άκόμη περισσότερο, από τά βενιζελικά μέτρα. Διεθνές κεφάλαιο άρχισε νά εισρέει στό μεσοπόλεμο μέ άποτέλεσμα νά άναπτυχθεί ό καπιταλισμός χωρίς όμως και νά εξαφανισθούν οι προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής.⁶⁶ Παρόμοια κατάσταση έξακολουθεί και σήμερα, άφου ή βιομηχανία χαρακτηρίζεται άκόμη από πολλές μικρές έπιχειρήσεις, μέ άποτέλεσμα τήν άδυναμία τής έργατικής τάξης. Οι έπιπτώσεις αυτής τής έξαρτημένης μορφής καπιταλισμού γιά τήν πολιτική είναι ότι ό ταξικός χαρακτήρας τής πολιτικής δέν εξαφανίζεται τίς σχέσεις πελατείας ή τά προσωπική στοιχεία τών κομμάτων.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορεί νά λεχθεί ότι υπάρχει στήν Ελλάδα μιά στενώχωρη συντηρητική πελατειακών και ταξικών κομμάτων και οργανώσεων, τών όποιών ή σπουδαιότητα κυμαίνεται άνάλογα μέ τίς μετατοπίσεις τών πολιτικών δυνάμεων και τήν άλλαγή τής ισορροπίας.

συμπέρασμα

Από τά παραπάνω γίνεται φανερό ότι τό σύστημα πελατείας στήν Ελλάδα ή άλλου δέν μπορεί νά όριστεί σάν μορφή οργανώσεως τών πολιτικών κομμάτων ούτε μπορεί ή έννοια τής πολιτικής πελατείας νά έξηγήσει τή φύση τής πολιτικής ζωής σ' αυτές τίς χώρες. Δέν έξηγει τήν εμφάνιση όριζόντιων πολιτικών οργανώσεων και δέν λαμβάνει ύπ' όψη τίς μετατοπίσεις από μιά μορφή σέ άλλη. Η διαπίστωση τής υπάρξεως σχέσεων πολιτικής πελατείας ίσως, τελικά, νά μήν είναι τόσο σπουδαία ή χρήσιμη όσο ή κατανόηση τών άλλαγών στις μορφές πού παίρνει και τίς αντίστοιχες ή τήν άυτονομία πού μπορεί νά υπάρχουν στήν πολιτική σχετικά μέ τίς έξέτασεις στή δομή. Αυτό μπορεί νά γίνει μόνο μέ ιστορική άνάλυση. Παρ' όλο τών προσωπικών χαρακτήρα τών σχέσεων πελατείας, ταξική άνάλυση είναι άναγκαία, άν σκοπεύει κανείς νά έρυνήσει γιατί και σέ όφελος τίνος διατηρούνται. Έτσι, ή παθητική θεώρηση τών τάξεων σάν δεκτών τών μεταβολών τής δομής ή σάν συγκέντρωση όρισμένων χαρακτηριστικών, όπως στήν Άλτουσεριανή ή στή λειτουργική μέθοδο αντίστοιχα, δέν ίκανοποιεί, ιδιαίτερα άν ή ύπόθεσή μας ότι τά πελατειακά πρότυπα δέν εμφανίζονται από τή βάση άλλα οργανώ-

νονται από τά άνω σάν συστήματα έλέγχου και ένσωμάτωσης μερίδων τού πληθυσμού. Έτσι, ή έξέταση τής πολιτικής πελατείας σάν μηχανισμού έλέγχου άλλα και σάν στρατηγική άμυνας οδηγεί σέ πληρέστερη έξηγήση, ιδιαίτερα άν τό πλαίσιο άνάληψης έπεκτείνεται στό έθνικό επίπεδο.

Σέ πιό γενικό επίπεδο, τό σημείο αυτό άφορά τίς έννοιες τής καταπίεσης και τής συναίνεσης. Οι λειτουργικές άναλύσεις υπερβάλλουν τή διάθεση τού πελάτη νά δεχθεί τό ρόλο του και τόνίζουν περισσότερο τή φαινομενική άπουσία τής φυσικής καταπίεσης στις άναλλαγές ύπηρεσιών, παρά τήν ήθική καταπίεση πού έξυπακούεται, όταν δέν ύπάρχει έναλλακτική λύση. Είναι εύκολο και άλλο νά τόνισει κανείς τούς συνισθηματικούς δεσμούς τής πνευματικής συγγένειας. Η κοινή λογική είναι άρκετή άλλα και ή έμπειρική έρευνα δείχνει ότι λίγα άτομα άπολαμβάνουν ή θέλουν νά είναι πελάτες και συνήθως είναι δεμένοι κοινωνικά και οικονομικά μέ τούς πάτρωνες, γιατί δέν έχουν άλλη έναλλακτική λύση. Σ' αυτή τήν περίπτωση, άναφεται τό θέμα τής ταξικής συνείδησης και μαζί του οι έννοιες τής ιδεολογίας και τής ήγεμονίας. Αυτές χρησιμοποιούνται περισσότερο από μαρξιστές, όμως έδώ και πάλι άναλύσεις όπου οι τάξεις εμφανίζονται παντοδύναμες, έλέγχοντας και ρυθμίζοντας θεσμούς και οργανώσεις, είναι έξ ίσου έλλειψείς. Η έρευνα σχετικά μέ τήν ιδεολογία είναι άκόμη σέ πολύ στοιχειώδες στάδιο, χωρίς αυτό νά σημαίνει πώς είναι άδύνατο νά βελτιωθεί. Χρήσιμες είναι οι μελέτες πού ένσωματώνουν τήν έννοια τής πολιτικής πελατείας στό πλαίσιο τής έξέτασης τής υπανάπτυξης και τής συνδυάζουν μέ τούς ταξικούς άγώνες γιά συμμετοχή στήν οικονομική και πολιτική ζωή. Τό σύστημα πολιτικής πελατείας θά μπορούσε νά θεωρηθεί σάν ό πολιτικός έκείνος διακανονισμός κατά τόν όποιο δυτικό τύπου θεσμικοί κινητοποιούν τόν πληθυσμό όχι προς τήν άλλαγή άλλα προς τή διατήρηση τής ύπάρχουσας τάξης πραγμάτων, τής διατήρησης δηλαδή τού ύπάρχοντος συστήματος συσσωρεύσεως κεφαλαίων. Η μεγάλη πλειοψηφία τής άγροτικής και έργατικής τάξης ένσωματώνεται έτσι και έλέγχεται αντί νά άποκτήσει ένεργό δραστηριότητα στήν πολιτική, παρ' όλο πού αυτό δέν γίνεται πάντοτε συνειδητά. Η έγκατάσταση και κυριαρχικότητα τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνεπάγεται τήν προσαρμογή του στήν κατάσταση πού βρίσκει, και τό αντίθετο. Όσο ή κυριαρχικότητα αυξάνει, τόσο δυσκολότερα έπιτυγχάνεται ή έξαρτημένη αυτή ένσωμάτωση τών φορέων δράσης. Ό ρόλος τών περιθωριοποιημένων όμάδων είναι σημαντικός γιά όποιαδήποτε τέτοια άνάλυση καθώς και ή άδυναμία τού συστήματος νά δημιουργήσει τίς συνθήκες άπορρόφησής τους. Στήν Ελλάδα βέβαια δέν ύπάρχει άκόμη παρόμοιο πρόβλημα.

⁶⁶ Μουζέλης, *Σύγχρονη Ελλάδα...*, κεφάλαιο 1, μέρη 5 και 6, κεφάλ. 5 και 8.

Τό συμπέρασμα λοιπόν εἶναι ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐννοίας τῆς πολιτικῆς πελατείας εἶναι περιορισμένη ὡς πρός τήν ἀνάλυση τῶν πολιτικῶν συστημάτων τῶν ἀναπτυκτικῶν χωρῶν, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι ἀχρηστή ἢ περιττή. Ἐχεῖ περιγραφική ἀξία, καί ἡ κατανόησις τῆς λειτουργίας μικρῶν κοινοτήτων εἶναι ἀναγκαία γιά τήν πλήρη ἐξέταση τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ συστήματος: πῶς δηλαδή ἐνσωματώνονται ἰδιαίτερες ὁμάδες πληθυσμοῦ, ἄν τό σύστημα δίνει δικαιώματα καί ἄν καί πῶς αὐτά χρησιμοποιοῦνται, τί εἶδους ἐνέργειες ἀκολουθοῦνται ἄν δέν ὑπάρχουν δικαιώματα, κτλ. Ἡ μελέτη ὁμοῦ τῶν μικρῶν κοινοτήτων, μέ τό σκοπό νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ δομή ἐξουσίας στό ἐθνικό ἐπίπεδο, εἶναι λανθασμένη. Γι' αὐτό χρειάζεται ταξική ἀνάλυση πού ὁμοῦ νά μήν ἀγνοεῖ οὔτε καί νά τονίζει ὑπερβολικά τή σημασία τῆς δομῆς.

Καμιά ἀπό τίς ἐργασίες πού ἐξετάστηκαν ἐδῶ δέν προσφέρει τήν ἐναλλακτική αὐτή λύση. Στήν καλύτερη περίπτωση δίνονται μερικά στοιχεῖα γιά τό πῶς μπορεῖ νά γίνει κάτι τέτοιο. Τό θεωρητικό πλαίσιο πού χρειάζεται ἀκόμη δέν ἔχει τελειῶς σχηματιστεῖ. Οἱ θεωρίες τῆς ὑπανάπτυξης ἢ τῆς ἐξαρτημένης ἀνάπτυξης μεταβάλλονται διαρκῶς καί δέν μποροῦμε νά ἐλπίζουμε σέ μιᾶ πλήρη ἐξηγήσις τῆς ἐξαρτημένης ἀνάπτυξης καί τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς, πρῖν οἱ δύο μεγάλες τάσεις πού ὑπάρχουν τώρα, δηλαδή ἡ ἐξέταση τῶν τρόπων παραγωγῆς καί ἡ ἐξέταση τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν καί τῆς κυκλοφορίας τῶν κεφαλαίων, βροῦν κάποιο σημεῖο συμβιβασμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Almond, Gabriel A., and James S. Coleman (eds.), *The Politics of the Developing Areas*. Princeton: Princeton University Press, 1960.
- Althusser, Louis, *For Marx*. N.Y.: Pantheon Books, 1969.
- _____, and E. Balibar, *Lire le capital*. Paris: Maspéro 1968.
- _____, *Éléments d'autocritique*. Paris: Hachette, 1974.
- Apter, David Ernest, *Ghana in Transition*. Princeton: Princeton University Press, 1972.
- Arrighi, Giovanni, *The Political Economy of Rhodesia*. The Hague: Mouton, 1967.
- Attalides, Michael, «Forms of Peasant Incorporation in Cyprus during the Last Century» in Ernest Gellner and John Waterbury (eds), *Patrons and Clients*. London: Duckworth, 1977.
- Baran, Paul, *The Political Economy of Growth*. N.Y.: Monthly Review Press, 1957.
- Bendix, Reinhard, *Work and Authority in Industry*. N.Y.: John Wiley, 1956.
- _____, *Nation-Building and Citizenship*. N.Y.: John Wiley and Sons Inc., 1964.
- Bernstein, Henry (ed.), *Underdevelopment and Development*. London: Penguin Press, 1973.
- _____, «Modernisation Theory and the Sociological Study of Development», *Journal of Development Studies*. Vol. VII, 1971.
- Blau, Peter M., *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons, 1967.
- Boissevain, Jeremy, «When the Saints Go Marching out: Reflections on the Decline of Patronage in Malta» in Ernest Gellner and John Waterbury, *Patrons and Clients*. London: Duckworth, 1967.
- _____, «Patronage in Sicily», *Man*, Vol. 1, No 1, 1966.
- Brenner, Robert, «The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism», *NLR*, No. 104.
- Campbell, John, *Honour, Family and Patronage*. Oxford: Clarendon Press, 1964.
- Chandra, Bipan, «Indian Peasantry and National Integration», *Social Scientist*, No. 50, September 1976.
- Cotler, Julio, «Traditional Haciendas and Communities in a Context of Political Mobilisation in Peru» in Rodolfo Stavenhagen (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*. New York: Anchor Books, 1970.
- _____, «The Mechanisms of Internal Domination and Social Change in Peru», *Studies in Comparative International Development*, Vol. III, No. 12.
- Δαφνης, Γρηγόριος, *Ἡ Ἑλλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Ἀθήνα, 1955.
- _____, *Τά ἐλληνικά πολιτικά κόμματα*, Ἀθήνα, 1961.
- Δερτιλῆς, Γεώργιος *Κοινωνικός μετασχηματισμός καί στρατιωτική ἐπέμβασις, 1880-1909*. Ἀθήνα: Ἐξάντας 1977.
- Dietz, Henry A., «Bureaucratic Demand-Making and Clientelistic Participation in Peru» in James Malloy, *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*. University of Pittsburgh Press, 1977.
- Eisenstadt, Samuel Noah, *Modernisation, Protest and Change*. N.Y.: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1965.
- Ἐλεφαντῆς, Ἰωνάντιος, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης: τό ἐλληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα στό Μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα: Ὀλκός, 1976.
- Emmanuel, Arghiris, *Unequal Exchange*. London: NLB, 1972.
- Finlay, George, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*. Oxford: Tozer 1877.
- Flynn, Peter, «Class, Clientelism and Coercion: Some Mechanisms of Internal Dependency and Control», *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, Vol. 12, 1974.
- Foster, George McClelland, «The Dyadic Contract: A Model for the Social Structure of a Mexican Peasant Village», *American Anthropologist*, Vol. LXIII, 1961.
- Foster-Carter, Aidan, «The Modes of Production Controversy», *NLR*, No. 197.
- Frank, Andre Gunder, «Sociology of Development and the Underdevelopment of Sociology», *Catalyst*, No. 3, University of Buffalo, 1957.
- _____, «Functionalism, Dialectics and Synthetics», *Science and Society*, Vol. 30, No. 2, Spring 1966.
- Frank, Andre Gunder, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. N.Y.: Monthly Review Press, 1969.
- Friedl, Ernestine, *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1962.
- Gellner, Ernest and Hohn Waterbury, *Patrons and Clients*. London: Gerald Duckworth and Co., Ltd., 1977.
- Gilsenan, Michael, «Against Patron-Client Relations» in Ernest Gellner and John Waterbury, *Patrons and Clients*, ἐνθ. ἄν.
- Godelier, Maurice, *Horizons, trajets marxistes en anthropologie*. Paris: Maspéro, 1975.
- Gonzalez-Casanova, Pablo, *La Democracia en Mexico*. Mexico: Serie Popular Era, 1975.
- Grenier, Antoine, *La Grèce en 1863*. Paris, 1973.
- Hall, Anthony, «Patron-Client Relations», *Journal of Peasant Studies*, Vol. 1, No. 4, July 1974.
- Huntington, Samuel P., *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press, 1968.

- Κορδάτος, Ίωάννης, *Ίστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Άθήνα: Αιών 1958.
- , «Η κοινωνική σημασία της Έπανάστασης του 1821», *Επικαιρότητα*, Άθήνα, 1972.
- Legg, Keith R., *Politics in Modern Greece*. Stanford, California: Stanford University Press, 1969.
- Lemarchand, René and Keith Legg, «Political Clientelism and Development: A Preliminary Analysis», *Comparative Politics*, Vol. 4, No. 2, January 1972.
- Li Causi, Luciano, «Anthropology and Ideology: The Case of Patronage in Mediterranean Societies», *Radical Science Journal*, No. 1, 1975.
- Lipset, Seymour Martin and Aldo Solari, *Elites in Latin America*. Oxford: Oxford University Press, 1967.
- Laclau, Ernesto, *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: NLB, 1977.
- Kaufman, Robert R., «Corporatism, Clientelism and Partisan Conflict: A Study of Seven Latin American Countries» (ν Έπιμεσο Μαύλου, *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*. University of Pittsburgh Press, 1977.
- , «The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16, No.3.
- La Palombara, Joseph Guido and Myron Weiner (eds), *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Loizos, Peter, *The Greek Gift*. Oxford: B. Blackwell, 1975.
- Long, Norman, «Structural Dependency, Modes of Production and Economic Brokerage in Rural Peru» in Ivar Oxaal et al., *Beyond the Sociology of Development*. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
- Martins, Herminio, «Time and Theory in Sociology» in John Rex (ed.), *Approaches to Sociology: An Introduction to Major Trends in British Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul, 1974.
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ., «Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικό ανταγωνισμοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 28, γ τρίμηνο 1976, Άθήνα.
- , «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από την περίοδο του Μεσοπολέμου» στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Άθήνα: Έξάντας 1977.
- Mayer, Adrian, «Quasi-Groups in the Study of Complex Societies» in Michael Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: F. Praeger, 1966.
- McLelland, David C., *The Achieving Society*. Princeton, N.J.: D. Van Nostrand, 1961.
- Meillassoux, Claude, «From Reproduction to Production, a Marxist Approach to Economic Anthropology», *Economy and Society*, Vol. 1, No. 1.
- , *Anthropologie économique des Gouro de Côte d'Ivoire: de l'économie de subsistance à l'agriculture commerciale*. Paris et la Haye: Mouton, 1974.
- Meynaud, Jean, *Les forces politiques en Grèce*. Lausanne: Etudes de Science Politique, 1965.
- Moore, Barrington Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. England: Peregrine Books, 1977.
- Mouzelis, Nicos and Michael Attalides, «Greece» in Margaret Scotford-Archer and S. Giner (eds), *Contemporary Europe Class, Status and Power*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1971.
- , «Modernisation, Development and the Peasant», *Development and Change*, IV (3), 1972-73.
- , «Social and System Integration: Some Reflections on a Fundamental Distinction», *British Journal of Sociology*, Vol. 25 (4), 1974.
- , *Modern Greece, Facets of Underdevelopment*. London: The MacMillan Press, 1978.
- , «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Άθήνα: Έξάντας 1977.
- Oxaal Ivar, Tony Barnett, David Booth (eds), *Beyond the Sociology of Development*. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
- Parsons, Talcott, *The Social System*. London: Routledge, 1970.
- Petras, James and Michael Zeitlin (eds), *Latin America, Reform or Revolution*. Greenwich, Conn.: Fawcet Publications Inc., 1968.
- Petropoulos, John Anthony, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece: 1833-1843*. New Jersey: Princeton University Press, 1968.
- Pitt-Rivers, J., *The People of the Sierra*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1954.
- Poulantzas, Nicos, *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspéro, 1968.
- Powell, John Duncan, «Peasant Society and Clientelistic Politics», *American Political Science Review*, Vol. 64 (2), June 1970.
- Psiroukis, Nicolas, «The History of Colonialism», *Epikairoita*, Athens, 1974 (in Greek).
- Pye Lucien and S. Verba (eds), *Political Culture and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1965.
- Ray, Pierre-Philippe, *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme*. Paris: Maspéro, 1971.
- Rhodes, Robert I. (ed.), *Imperialism and Underdevelopment, a Reader*. New York: Monthly Review Press, 1970.
- Σακελλαρίου, Μιχάλης, *Η Πελοπόννησος κατά την Όθωμανική Αυτοκρατορία*, Άθήνα, 1939.
- Stavenhagen, Rodolfo (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*. New York: Anchor Books, 1970.
- , *Les classes sociales dans le sociétés agraires*. Paris: Anthropos, 1969.
- , «Seven Fallacies about Latin America» in James Petras and Michael Zeitlin (eds), *Latin America, Reform or Revolution*. Greenwich, Conn.: Fawcet Publications Inc., 1968.
- Sundarayya, P., «Class Differentiation of the Peasantry», *Social Scientist*, No. 56, March 1977.
- Tarrow, S.G., *Peasant Communism in Southern Italy*. New Haven: Yale University Press, 1966.
- Terray, Emmanuel, *Le Marxisme devant les sociétés primitives*. Paris: Maspéro, 1969.
- Thiersch, Friedrich, *De l'état actuel de la Grèce*. Leipzig, 1833.
- Tsoukalas, Constantin, *La Grèce de l'indépendance aux colons*. Paris: Maspéro, 1970.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Άνόητη éκπαίδευση στην Ελλάδα άνα μηχανισμός κοινωνικής άναπαραγωγής*, Άθήνα: Δευκαλίον, Τόμ. XIII.
- , «Γύρω από τό πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Άθήνα: Έξάντας 1977.
- Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, *Τό άγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: η κοινωνική ένσωμάτωση της γεωργίας*, Άθήνα: Έξάντας 1975.
- Wallerstein, Immanuel, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974.
- , «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. XVI, January 1974.
- Weingrod, Alex, «Patrons, Patronage and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. X, 1967-68.
- Wolf, Eric, «Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations» in Michael Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: F.A. Praeger, 1966.

- _____. *Sons of the Shaking Earth*. Chicago, University of Chicago Press, 1961.
- _____. *Peasants*. New York: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1966.
- _____. *Peasant Wars in the 20th Century*. London: Faber and Faber, 1971.
- _____. «Aspects of Group Relations in a Complex Society:

Mixicos» in Dwight Braley Heath and Richard Newbold Adams (eds), *Contemporary Cultures and Societies in Latin America*. New York: Random House, 1965.

- _____. «Types of Latin American Peasantry: A Preliminary Discussion», *American Anthropologist*, Vol. 57 (3), June 1955.